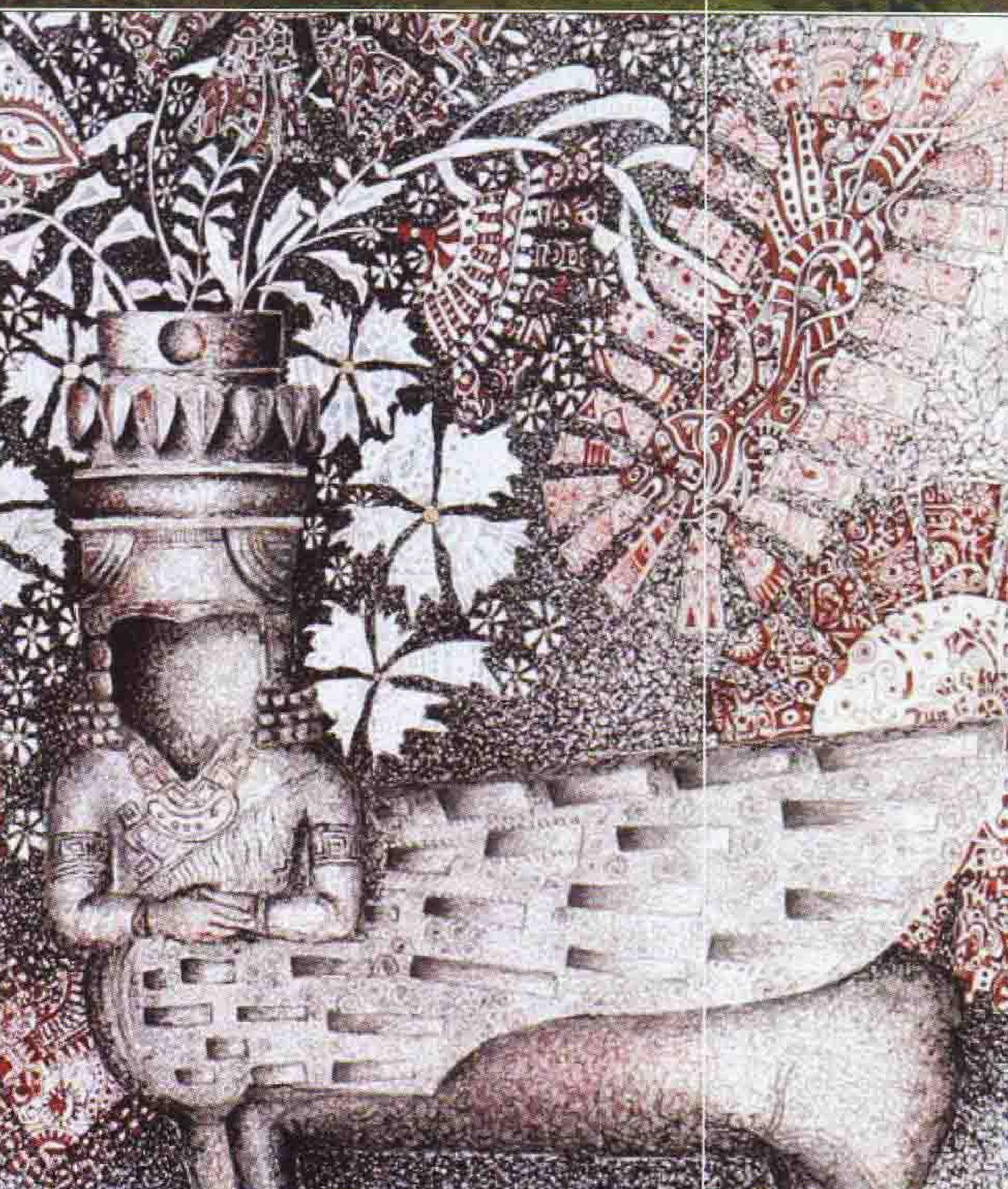
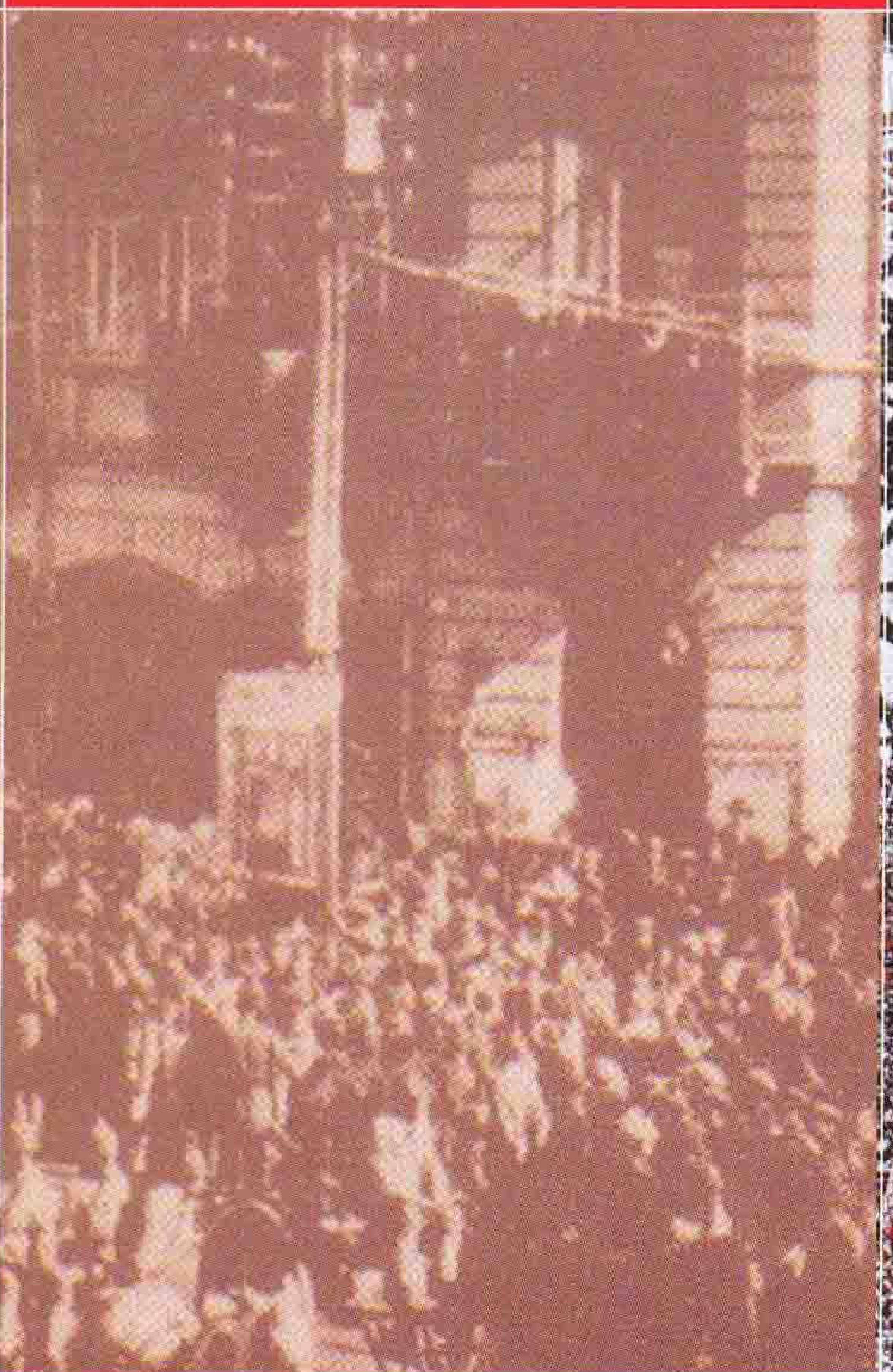

ՀՅԴ Պատգամաբեր

ԴՐՈՇԱԿ

Մայիս N5 (1608)

2009

Մամլո հաղորդագրություն

Օրերս սեղի ունեցավ ՀՅ Գաճնակցության Բյուրոյի հերթական լիագումար նիստը

Օրակարգում Հայաստանի նոր ֆաղափական իրավիճակում այլևս ընդդիմադիր կարգավիճակով հանդես եկող ՀՅ Գաճնակցության անելիքների հարցն էր՝ ե՛լ ներքին, ե՛լ արտաքին ֆաղափականության մեջ:

Քննարկելով վերջին զարգացումները՝ Բյուրոն հաստատեց, որ ստեղծված կացության մեջ կոալիցիայից դուրս գալը միակ ճիշտ փայլն էր: Ընդդիմություն դառնալը հնարավորություն է սթափեցնելու իշխանություններին եւ կանխելու վսանգավոր զարգացումները հայ թուրֆական հարաբերություններում: Գաճնակցությունը ծայրահեղություններից զերծ է մնալու՝ իր կեցվածքների փոփոխությունը ղայմանաւորելով իշխանության փայլերով:

Այսուհետ հայրենիքում մեր առաջնահերթ խնդիրներն են՝ կուսակցության կազմակերպական հզորացումը, լայն շերտերի մոտ ազգային ղեկական մտածողության դաստիարակությունն ու արմատավորումը, ժողովրդավարական եւ սոցիալական արդարության մեր ծրագրային մոտեցումները կյանքի կոչելը, գիտակից, ղասասխանասու, հայկական շահերով առաջնորդվող ֆաղափական, սնտեսական, հոգեւոր մշակութային ազդեցիկ խավի ձեւավորմանն աջակցելը: Այս առումով հասուկ կարեւորվեց երիտասարդության շրջանում կասարվելիք աշխատանքը:

Արցախյան հիմնահարցի կարգավորման գործընթացում զգոնության ղահողանումը, թուրֆական միջամտության բացառումը, միջազգային ասղարեզում հայկական տեսակետների ներկայացումն ու ղաւտողանությունը Գաճնակցության ամենօրյա գործը ղետֆ է դառնա:

Որոշվեց Հայ Գատի գրատենյակների համաշխարհային ցանցի միջոցով նոր թափ հաղորդել Յեղասողանության ձանաչման, Թուրքիայի դասաղարտման եւ հասուցման աշխատանքներին:

Հայաստանի ղեկական շահերի ղաւտողանությունը, սնտեսական կարողականության բարձրացումը շարունակելու են մնալ արտաքին ձակասում մեր հիմնական գերակայությունները:

Ընդգծվեց, որ կոալիցիայից ՀՅ Գաճնակցության դուրս գալը որեւէ կերղ չղետֆ է բացասաբար անղրաղառնա Հայաստան Սփյուռք հարաբերությունների վրա: Ընդհակառակը՝ մենք ղետֆ է գիտակցենք, որ միայն համազգային համախմբմամբ, նյութական, մտավոր եւ հոգեւոր ուժերի մեկտեղմամբ կարող ենք ու ղարտավոր ենք հաղթահարել մեր երկրի եւ ժողովրդի առջեւ ծառացած մարտահրավերները:

ՀՅԳ Մամլո Գիվան

27 Մայիս, 2009

Փարիզ

“Դրօշակ”

ամենամսյա պաշտոնաթերթ
Հայ Հեղափոխական Ռաշնակցության

Հիմնադիր՝ ՀՅԴ

Գլխավոր խմբագիր՝
Ռուբեն Հովսեփյան

Խմբագիր՝ Կ. Խանլարյան
Համակարգչային շարվածքը՝
Ս. Խաչատրյանի
Ձեռավորումը՝ Ս. Հովսեփյանի

Ոճը՝ Ս. Փարթամյանի

Գրանցման վկայական 897

Երևան, 375010, Սիեր Սկրտչյան 12/1
Հեռ. 521 876
Էլ. փոստ. droshak@arf.am

Տպագրությունը՝ «Բավիղ» ՍՊԸ-ի

"Droshak" monthly,
ARF dashnaktsoutiun publication

Editor-in-Chief: Rouben Hovsepian

12/1 Mher Mkrtchian, Yerevan, 375010
Tel. 521 876
e.mail: droshak@arf.am

Խմբագրական

Լիարժեք այլընտրանք 2

Կլոր սեղան

Հայ-թուրքական հարաբերությունների կարգավորում.

Մահմանի բացումը Պարզ արարողակարգ չէ 4

Պատմաբանական

ՀՀ-ում 1920 թ. բոլշևիկների մայիսյան ելույթների և դրանց
գնահատականի շուրջ 16

Տարածաշրջան

Չավախֆում ստեղծվելիք հայկական ղեկական բուհը
հայության համար ղեկ է դառնա համազգային խնդիր 25

Ադրբեջանի ռազմարդյունաբերության նախարարության
ստեղծումը. *ոլորտի զարգացման հեռանկարների շուրջ* 32

Կովկասյան մեծ խաղ: Թուրքիայի վերադարձը 41

Նեմեսիս-90

Հայկական «Նեմեսիսը» գործողության մեջ 43

«Դրօշակ»-ը 100 տարի առաջ

Ռուսաստան. Կովկասեան սազմադը
Թիֆլիս, 15 մայիս 48

Նոր ցրֆեր

«Հայ բնակչության էթնոկրոնական վերակերտումները
Թուրքիայի Հանրապետությունում (1923-2005 թթ.)» 50

Պատկերասրահ

Գևորգ Մարտիրոսյան 52

Լիարժեք այլընտրանք

ՀՅԴ առնակցութեան 2009 թ. ապրիլի 23-ի եւ ՀՅԴ Գերագոյն Մարմնի ապրիլի 27-ի յայտարարութիւնները սրամաքանօրէն հիմնաւորում են ՀՀ գործադիր իշխանութեան ֆաղափական կոալիցիային Դառնակցութեան մասնակցութեան դադարեցման ղաօճառները:

Եթէ 2008 թ. կոալիցիային մասնակցելու որոշումը սրուեց մի ֆանի Եաքաթների ընթացում բուռն ֆննարկումների արդիւնքում, աղա այս վերջին որոշումը ընդունուել է ընդամենը մի ֆանի ռոդէում: Իշխանութիւններին մօս կանգնած որոշ վերլուծաքաններ երեւոյթը համարեցին «հաղձեղ», զգացական: Մակայն նախ ողէֆ է ղարգաքանել, որ կոալիցիա մսնելու, այնսեղ մնալու եւ այնսեղից դուրս գալու հարցերի Եուրջ ֆննարկումները սկսել են 2008 թ. մարտից եւ Եա-

րունակուել են աւելի ֆան մէկ սարի՝ չհառուած ՀՅԴ քարձրագոյն մարմինների ֆննարկումները: Պէսֆ է աւել, որ ՀՅԴ 30-րդ Ընդհանուր Ժողովը գումարուած 2008 թ. գարնանը, ՀՅԴ Հայաստանի Գերագոյն Ժողովը գումասուած 2008 թ. ամռանը եւ մի ֆանի մարգային ժողովներ, քազմիցս ֆննարկել են կոալիցիային ՀՅԴ մասնակցութեան նղաքակայարմարութեան հիմնահարցը: Հեքեաքար ընդամենը հառուած ռոդէներ էին հարկաուր ամփոփելու համար միամեայ բուռն ֆննարկումների արդիւնքը: Այսղիսով՝ ՀՅԴառնակցութեան այս կարեուր որոշումը հաղձեղ կամ զգացական որակելը, առնուազն, անհեթեթութիւն է: Եկէֆ այս անհեթեթութիւնները Երջանցելով անցնենք առաջ եւ ամրագրենք հեքեաքարը.

ՀՅ Դառնակցութիւնը, հակառակ այն անհեթեթ

ֆարոզչութեանը, որը փորձում են իրականացնել թե՛ իշխանութեան եւ թե՛ ծայրայեղական ընդդիմութեան մունեսիկներն այսօր, սկզբունֆորէն կողմ է հայ-թուրքական յարաբերութիւնների բարելամանը: Մենք բազմիցս արժարժել, լուսաբանել ենք մեր սկզբունֆային կեցուածքն այս կաղակցութեամբ եւ հայ-թուրքական յարաբերութիւնների դասմութեան մէջ նոյնիսկ դերակատարութիւն ենք ունեցել: Եւ այս փորձի հիման վրայ մենք շարունակաբար ահազանգել ենք նաեւ թուրք դիւանագիտութեան չափազանց խորամանկ եւ ճկուն «դոստներին» եւ դրանցից բխող հաւանական վսանգների մասին: Եւ հիմա խոսք ձեռագող եւ երբեմն էլ մանկամիտ թուացող օրջանակները ցանկանում են Դաւանակցութեան համար սահմանել մի նոր սեղ մեր ֆաղաֆական դաւանում եւ նրան տեսնել հենց այն դերում, որ այսօր ստանձնել են Թուրքիայի ֆեմալիստները, յանձին Ձէ-Հէ-Փէ կուսակցութեան, կամ գործաշարակաւանները՝ յանձին Մէ-Հէ-Փէ-ի: Այս անհեթեթութիւններին եւս մենք դասասխանելու ենք հանգամանօրէն: Մակայն մինչ այդ ուզում ենք ֆաղաֆական ուժերին եւ յասկաղէս իշխանութիւններին յուսախաբ անել, ընդգծելով որ Դաւանակցութեան դիրքորոշումը ի սկզբանէ առընչել է հայ-թուրքական յարաբերութիւնների բարելաման սկզբունֆի իրականացման դիւանագիտական մանրամասնութիւններին եւ մարտավարական ֆայլերին: Մոռացկոններին էլ յիշեցնենք, որ «առանց նախաղայմանների» սկզբունֆային բնութագրման, ֆաղաֆական բանձեւման առաջին ձեւաւորողն ու արժարժողը եղել է Դաւանակցութիւնը:

Հայաստանի նախաձեռնութեամբ հայ-թուրքական ֆոտբոլային դիւանագիտութեան սկիզբը դրուեց ՀՀ նախագահի ձեռամբ՝ 2008 թ. ամռանը Մոսկուայում, եւ հենց առաջին խաղակէտում, երբ հայկական կողմը յայտնեց իր դասրասակամութիւնը դասմական հարցերի շուրջ միջդետական յանձնաժողով ստեղծելու կաղակցութեամբ, ՀՅԴ-ն ընդդիմացաւ այդ կեցուածքին: «Հայոց Յեղաղաղութեան իրողութիւնը վիձարկելի չէ: Հետեւաբար ոչ մի հայ, առաւել եւս դետական դասասխանասու դէմք, իրաւում չունի ուղղակի կամ ա-

նուղղակի մասնակցել որեւէ գործընթացի, որի նղա-տակն է Հայոց Յեղաղաղութեան՝ այդ դարգ ու մեկին ձեւարտութեան վիձարկումը: Մա ազգային աֆ-սիում է»,- գրեց ՀՅԴ դաստօնաթերթ «Դրօշակը»:

Աղրիլի 22-ի լոյս 23-ի գիշերն արդէն դարգ դար-ձաւ հարցի էութիւնը:

Թուրքիայի կողմից սահմանը փակելու օրուանից սկսած, այդ երկիրը ենթարկում է միջազգային ճնշումների՝ սահմանը վերաբացելու համար: Թուրքերը, որ լաւ են գիտակցում սահմանը բացելու իրենց դարտաւորութիւնը, այնուամենայնիւ ձգտում են մի ֆանի ֆաղաֆական օգուտներ կորզել՝ Հայոց Յեղաղաղութեան մասին բանակցութիւնների թեւման առաջ ֆաշելով՝ կանխել ձանաչման գործընթացը այլ դետութիւնների կողմից, «դրոտկոլային» եղանակով ստիղել հայկական կողմին՝ ձանաչել Կարսի դայմանագիրը, աղրբեջանաղաւաս դիրքեր աղաղակով արցախեան բանակցութիւններում: Ընդամենը սա է «հայ-թուրքական» կոչ-ւած խաղը: Իսկ խաղը խառնող ուժը ՀՅ Դաւանակցութիւնն է: Հանգամանք, որ իշխանութիւններից գաս, դուր չի գալիս նաեւ ՀՀԸ-ական հոսանքներին, որոնք, ի դէղ, մի ֆանի անգամ արդէն տարքեր աղիթներով օրհնել են իշխանութիւնների վարած դիւանագիտութիւնը:

Այս տրամաբանութեամբ ՀՅ Դաւանակցութիւնը դուրս եկաւ ֆաղաֆական կողաղիցիայից ոչ միայն իշխանութիւններին սթափեցնելու եւ վսանգաւոր զարգացումները կանխելու, այլ նաեւ լիարժէֆ այլընտրանք դառնալու եւ հասարակութեան լայն շերտերում ազգային անկաղիտութեան ու դետականութեան գաղաղաղը խորացնելու, ժողովրդավարութեան ու սոցիաղական արղարութեան ՀՅԴ ծրագրային արժէֆներն արմասաւորելու համար:

Այն մասին, թէ որոնք են լինելու լիարժէֆ այլընտրանքային ուժի ռազմավարական նղատակները, մարտավարական ֆայլերը եւ դայֆարելու եղանակները, դեռ գրելու ենք...:

Օրակարգի վերջին կեսը վերաբերում էր հայ-թուրքական սահմանի բացման հետ կապված սնեստական մի Եարբ հիմնախնդիրների, որոնք «կլոր սեղանի» մասնակիցների ուժադրությանը ներկայացվեցին սնեստագիտական զեկույցի ժեբնով: Ներկայացնելով այդ ուսումնասիրության էությունը՝ ՀՅԴ Բյուրոյի անդամ Դավիթ Լոբյանը մասնավորապես ասաց.

- Ուսումնասիրությունը, որ կներկայացվի «կլոր սեղանի» մասնակիցներին, կազմված է, այսպես ասած, «բաց դաժի թեստ» սկզբունքով, ինչը կարծիքների ուղղորդման նպատակ չի հեստեղծում և, բնական է, չի շոշափում նաև ազգային ու քաղաքական խնդիրներ: Մենք չենք փորձում ասել նաև, թե ինչի կհանգեցնի սահմանի բացումը սնեստության բնագավառում, այն ձեռնարկ է, թե վնասաբեր Հայաստանի համար: Երբ նաև այսպիսի քննարկումների արդյունքում փաստաթուղթը բերվի վերջնական ժեբի, մենք կունենանք զուգահեռ ներկայացված Թուրքիա և Հայաստան՝ իրենց ամ-

Հայ-թուրքական հարաբերությունների կարգավորում. Սահմանի բացումը դարձ արարողակարգ չէ

(Մկիզբը՝ նախորդ համարում)

բողջական սնեստական ոլորտներով. ծառայությունները, առևտուրը, ներմուծում-արտահանումը, ժեբսիլ արտադրությունը, գյուղատնտեսությունը, ստանդարտները, օրենսդրությունը և այլն:

Երկու երկրների սնեստական համակարգերի զուգահեռ ներկայացումը, մեր կարծիքով, լավագույն ձևն է, որն ուսումնասիրողին հնարավորություն կսա անմիջապես նկատել թվարկված և մի Եարբ այլ ոլորտներում առկա տարբերությունները:

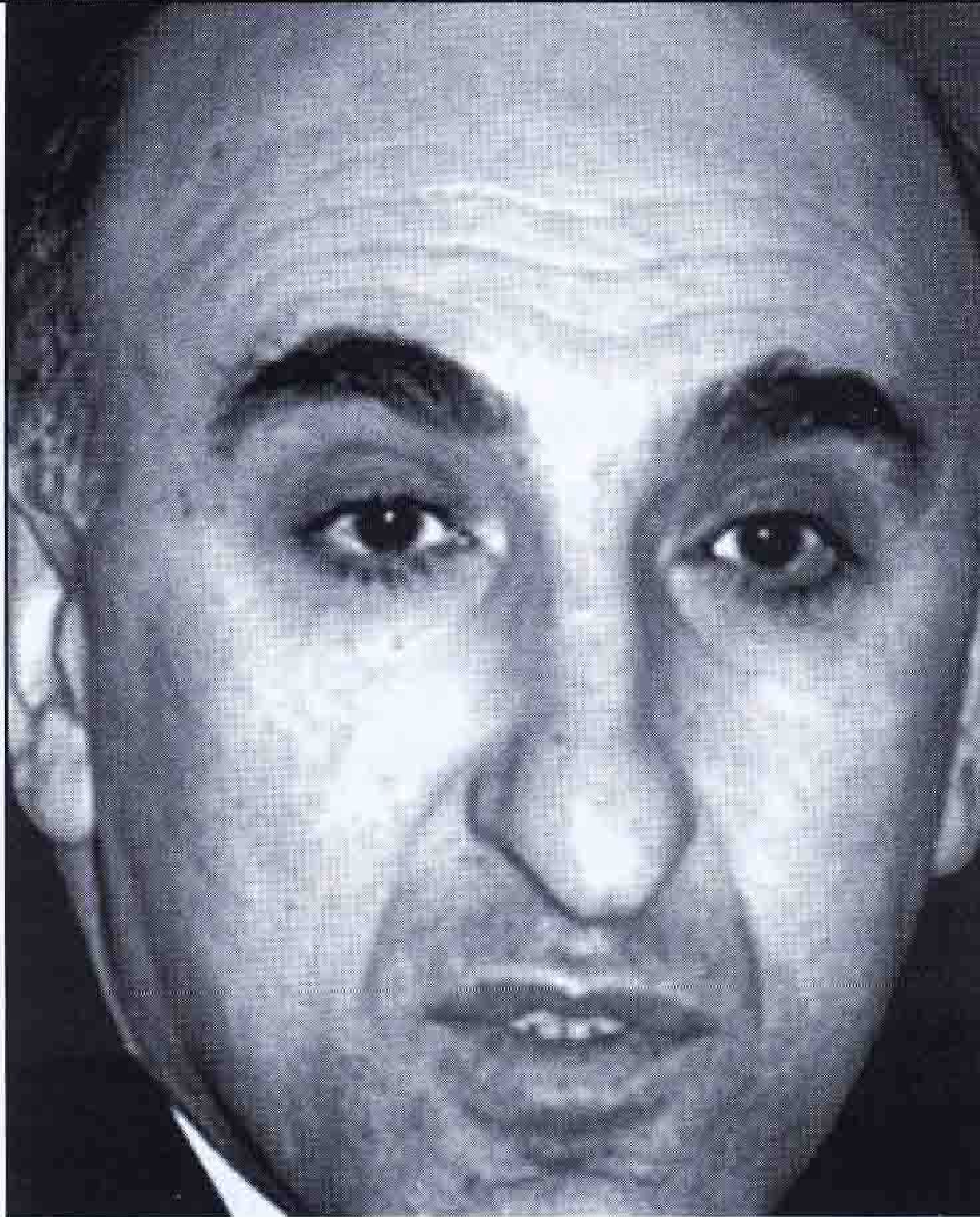
Կարևորագույն խնդիրներից մեկը, որ այս ուսումնասիրությունը կարծես

թե նախանշում է, հետևյալն է՝ մեր կառավարությունը, մենք, որդես ողեսության մի մասնիկ, որքանով ենք դաժաժս մի իրադարձության, որ վաղ թե ուժ ողես է ժեղի ունենա: Այսինքն՝ մենք կարո՞ղ ենք առանց անհրաժեշտ նախնական քայլերի վերցնել ու բացել սահմանը:

Այս զեկույցի մեջ, օրինակ, մենք կժեստենք, թե Թուրքիայի սնեստությունն ինչպիսի կայուն համակարգեր ունի բացառելու ներմուծումը, եթե դա այդ դաժին անհրաժեշտ է ողեսությանը, մենք կժեստ-

նենք, թե այդ սնեսությունը ասանյակ օրենսդրական սարդոսայններով ինչդիսի մեխանիզմներ է ստեղծել, որդեսգի խրախուսի արահանումը և սեղական արտադրողին, որդեսգի ծառայություններ արահանի: Մեանք բաներ են, որ մեզնից՝ մեր կառավարությունից, մեր ֆրակցիայից, այլ կուսակցություններից, դահանջելու են լուրջ նախադասրասական աշխատանք: Եթե մենք այսօր մտածենք, թե ունենք միայն սահմանի բացման գոյս դրոցեդուրային խնդիր, ադավաղն ունենալու ենք լրջագույն դրոբլեմներ: Կարող է, իհարկե, այնդես դասահել, որ մենք որոշ ուղղություններով առավելություններ ունենանք: Դեանք հիմնականում բեռնափոխադրումներն են, մեսաղի, հումքի և անսառանյութի ներկրումը, որոնց արժեքը կարող է ավելի սանելի լինել, քան ներկայումս է, բայց կան սնեսության կարևորագույն ճյուղեր, որոնց հեսագա ճակասագիրը կարող է խիստ մեուեադաս լինել, եթե մենք անհրաժեես քայլեր չձեռնարկենք, որդեսգի հարևան երկրները հայնըվեն սնեսական մրցակցության հավասար դայմաններում:

Այսօր մենք, ամենամեծ ցանկության դեդում էլ, չենք կարող ներկայացնել մեր ուսումնասիրությունների բոլոր մանրամասները, մի բան, որ «կլոր սեղանի» ծագրով նույնդես նախասեսված չէ: Դեռես կան զանազան խնդիրներ, որոնք ճեգրման փուլում են: Դեանք կարող են առաջին հայացքից մանր հարցեր երևալ, բայց երբ փորձում ես խորամուխ լինել դրանց եության մեջ, սեսնում ես, որ կարող են քո ներմուծողին, օրինակ, մի քան

Դավիթ Լոբյան

նի սարով դուրս թողնել եուկայից: Մենք դեսք է դեռ հասցնենք այս բոլոր փաստարկները դնել խորհրդարանական ինեսեսիվ քննարկումների մեջ, կառավարական կանոնակարգերի միջոցով հասնել օրենսդրական համարժեք դասքի ձևավորման և նոր միայն հայտարարել, թե դասրաս ենք բացելու Թուրքիայի հես սահմանը:

Մեր քննարկումների առաջին բաժնում մենք եաս խոսեցինք հայթուրական անցյալ ու ներկա փոխհարաբերությունների մասին, նեեցինք բազմաթիվ խնդիրներ, որոնք հանուն ամենաջերմ հարաբերությունների էլ մենք չենք կարող գոհաբերել և որոնք կարմիր գծեր են հիեեցնում: Թող սարոբինակ չթվա, բայց սնեսական փոխհարաբերությունների մեջ էլ կան կարմիր գծեր, որոնց անեսաման դեդում, կրկնում են, կարող ենք լրջագույն խնդիրների առաջ կանգնել: Այժմ մենք կլսենք Պավել Հովհաննիսյանին, ով այս նախագծի վրա աշխատած մասնագեսներից մեկն է միայն: Նրանց խումբը, դեսք է ասեմ, խորհրդասուների օգնությամբ ուսումնասիրել է միջազգային փորձը և, ահա, թղթի վրա արդեն ունի սնեսական փաստաթղթի

մի նախագիծ, որ հնարավորինս սեղն կներկայացվի այսեղ, որից հեսո կանցնի ավելի նեղ մասնագիտական քննարկում և, ի վերջո, կհրադարակվի:

Պավել ՀովհաննիսյանՆախ ասեմ, որ այս ուղղությամբ բավական մեծ թվով վերլուծություններ են կասարվել թե Հայասանում և թե Թուրքիայում, որոնց մի զգալի մասի արդյունքում դրանց հեղինակները հանգել են այն եզրակացությանը, որ սահմանի բացումն այնուամենայնիվ սնեսատդես ձեռնեսու կլինի Հայասանի համար: Այդ վերլուծությունների սրամաբանությունն այն է, որ նույնիսկ փակ սահմանների դեդում թուրքական ադրանքներն այլ ճանադարհներով, այնուամենայնիվ, հայնվում են հայկական եուկայում և դրանից, կարծես թե, ոչ ոք մինչև օրս չի սուժել: Ինչդես նեեց Դավիթ Լոբյանը, մենք, ի սարբերություն այդ վերլուծությունների, հարցը չենք քննարկել սահմանը բացելու կամ փակ դահելու հրամայականների սեսանկյունից, այլ փորձել ենք ընդամենը ընդգծել սնեսական օրենսդրական դասում թուրքական դեսության այն առավելությունները, որոնք կարող են բաց սահմանների դարագայում հայ սնեսավարողներին և գործարարներին զգալի անհարմարություններ դասձառել, սեղծել այնդիսի իրավիճակներ, որ հայկական ադրանքները հայնվեն գնագոյացման առումով անհավասար դայմաններում և լինեն ավելի թանկ, քան թուրքական ադրանքները: Էլ չեն խոսում Թուրքիայի կառավարության կողմից արահա-

նումների ոլորտին սրվող բազմաթիվ արձանությունների մասին, որոնք բուրբական աղբյուրներն ավելի մրցունակ կդարձնեն հենց հայաստանյան շուկայում՝ ծանր կացության մասնելով մեր արտադրողին: Մեր կառավարությանն ու խորհրդարանին նախադաս ենթակայացնելով օրենսդրական և ինստիտուցիոնալ բարեփոխումների փաթեթ՝ մենք նույնպես ունենք ղեկավարող հույսեր, թե ինչպես դեռ է նախադասարարվել նոր իրավիճակին և սահմանի բացման դարազայում ինչպիսի ֆայլեր դեռ է ձեռնարկվեն, որդեսգի թույլ չսրվի բուրբական աղբյուրների և ծառայությունների մասսայական ու անվերահսկելի ներհոսք հայկական շուկա:

Այժմ ես կներկայացնեմ Թուրքիայի ճնշման օրենսդրության և ինստիտուցիոնալ համակարգի մի ցարք կարևոր առանձնահատկություններ, որդեսգի հստակ դասկերացնենք, թե բուրբական կառավարությունն ինչպիսի արձանություններ, ինչպիսի խթաններ, ինչպիսի ծրագրեր ունի, որոնց միջոցով աջակցում է թե ներքին արտադրողին, թե արտահանողին, որոնց միջոցով սահմանափակում է ներմուծումները և այլն:

Նկատենք, որ այդ նույնակների իրականացման գործիքներից կարևորագույնները, թերևս, մասնատուրներն են: Երբ ուսումնասիրում ես Թուրքիայի մասնատուր օրենսդրությունը, հետաքրքիր դասկերացվում: Պարզվում է, որ Առևտրի համաժամարհային կազմակերպության Երջանակներում ամրագրված մասնատուրները կազմում են ընդհանուր մասնատուրների ընդամենը 50 տոկոսը: Այսինքն՝ վերին

ժամ սահմանված է միայն ներմուծվող աղբյուրների կեսի համար, իսկ աղբյուրների մյուս կեսի համար մասնատուրը Թուրքիան կարող է փոփոխել իր ցանկությանը համադասասխան: Թեև բուրբական օրենսդրությունը ամրագրված են մասնատուրի չափերը նաև աղբյուրների երկրորդ կեսի համար, բայց Թուրքիայի նախարարների խորհուրդն իրեն իրավունք է վերադասում, ելնելով ներքին շուկայի դաստանության դասանջներից, փոփոխել դրանք ցանկացած դասի սահմանելով ավելի բարձր մասնատուրներ: Այս մոտեցումը հասկանալի կարևորվում է գյուղատնտեսության ոլորտում: Երբ համեմատում էինք գյուղատնտեսական և արդյունաբերական աղբյուրների նկատմամբ սահմանված մասնատուրները, հայտնաբերեցինք, որ գյուղատնտեսական աղբյուրների գծով մասնատուրները կազմում են միջինը 47 տոկոս, ինչը բավականին բարձր ցուցանիշ է: Արդյունաբերական աղբյուրների դեպքում մասնատուրը նույնպես բարձր է, թեև գյուղատնտեսական համեմատությանը Ես ավելի նվազ է՝ ընդամենը 12 տոկոս: Սա վկայում է այն մասին, որ Թուրքիան մեակել է ներքին արտադրողի կարիքներին ծառայող ներմուծման ձևուն համակարգ: Որդես այս համակարգի այլ սարքեր կարող ենք նեկել, այսպես կոչված, հակազնագծման, ներքին արտադրողի ծախսերի փոխհատուցման և դաստանության միջոցառումների ամբողջությունը: Ներքին շուկայի բարձր դաստանվածությունը վկայում է, որ Թուրքիան առևտրական հարաբերությունների Եսանկյունից բավականին անկայուն գործընկեր է ոչ միայն հայ, այլև մյուս օտար արտահանողների համար:

Այժմ փորձենք անդրադասնալ նաև մի Եսարք կարևոր ծրագրերի, որոնք

ուղղված են արտահանման խթանմանը և իրենց բնույթով թե ֆինանսական են, թե արտահայցված օրենսդրական արձանությունների Եստով:

Թուրքիան իր ինստիտուցիոնալ կառուցվածքում ունի, այսպես կոչված, արտահանման վարկավորման բանկ, որն զբաղվում է արտահանման զանազան ծրագրերի նախագծմամբ և իրականացմամբ: Այդպիսի ծրագրեր են թե արտահանման վարկավորումը, թե արտահանման աղբյուրավորումը: Գոյություն ունեն նաև այնպիսի ծրագրեր, որոնք աջակցում են փոքր և միջին ձեռնարկատնտեսությանը սարքեր հարցերում և, մասնավորապես, նրանց կողմից արտահանումները խրախուսելու գործում: Այդ ծրագրերով ծածկվում են բազմաթիվ ծախսեր, ինչպիսիք են՝ արտադրանքի սերտիֆիկացումն ու արտահանման երկրներում գովազդի աղբյուրավորումը: Այսինքն՝ ղեկավարության կողմից այն ֆինանսավորումը, որն ուղղված է արտահանումների աջակցության ծրագրերին, լրջորեն ազդում է բուրբական աղբյուրների գնի վրա, որը կարող է հենց Հայաստանի շուկայում ավելի ցածր լինել, քան համադասասխան Եսդական աղբյուրի գինը: Խնդիրն ավելի է կարևորվում, երբ դիտարկում ենք Թուրքիայում առկա լրավճարների համակարգը: Բացի վերը թվարկված ֆինանսավորումներից, գյուղատնտեսական և թեթև արդյունաբերական աղբյուր արտահանողները Թուրքիայում օգտվում են նաև բազմաթիվ այլ լրավճարներից, որոնք կոչվում են ներդրանքային, ուղղակի եկամտային, արտահանման աջակցության և,

այսպես կոչված, գնային աջակցության լրավճարներ: Հասկալի է գյուղատնտեսական ամրանների արտահանման բնագավառում, ղեկավարել նկատել, որ Թուրքիան կիրառում է լրավճարների այն ողջ փաթեթը, որ նախատեսված է այդ երկրի օրենսդրությամբ: Այս հանգամանքը, դժվար չէ դասակարգել, թե ինչպիսի խոչընդոտ կարող է հանդիսանալ հենց մեր շուկայում հայկական մթերքների իրացման գործում, էլ չենք խոսում դրանց արտահանման մասին:

Թուրքիայի օրենսդրությամբ սահմանված են նաև մի քանի գոտիներ (ազատ գոտիներ, առանձին արդյունաբերական գոտիներ), որոնցում սննդամթերքի սուբսիդները ազատվում են զանազան մասնաճիւղերից, որոնք դեմքերում էլ գրեթե բոլոր հարկերից, և այդ իսկ դասառնով նրանց ամրանի ինֆլատիոն բավականին ցածր է ստացվում: Հանուն ճեմարտության ատեն, որ սա կարող է նպաստավոր լինել նաև մեր գործարարների համար, ո-

րովհետև նման գոտիներում գրեթե սահմանափակումներ չկան օտարերկրյա կադրերի ներդրման նկատմամբ: Տվյալ ազատ գոտի այս կամ այն ոլորտ օտարերկրացի կարող է նույնիսկ ձեռք բերել մինչև 100 տոկոսի չափով: Երաշխավորվում է նաև ներդրված գումարների վերադարձը տվյալ գործարարի հայրենիք:

Պետք է ուշադրություն դարձնել նաև թուրքական ամրաններին՝ թե գյուղատնտեսական և թե արդյունաբերական, ներկայացվող սեխնիկական դասակարգումներին: Գյուղատնտեսության մեջ դրանք կոչվում են սանիտարական կամ բուսա-սանիտարական դասակարգումներ: Այդ դասակարգումները ղեկավարում է այսօր դիտարկել Եվրամիությանը ինտեգրվելու գործընթացի կոնսեպցիան: Հասկալի է վերջին տարիներին Թուրքիայում ակտիվացել է այդ երկրի սննդային Եվրամիության օրենսդրությանը համադասարանական գործընթացը: Արդյունաբերական ամրանների մասով, օրինակ, եվրոպական չափանիշների գրեթե 98 տոկոսը ադապտվում է նաև Թուրքիայի օրենսդրությամբ: Թուրքիան

եվրոպական չափանիշներից հետք չի մնում նաև գյուղատնտեսության բնագավառի լրավճարների համակարգի կիրառման բնագավառում, ինչը նշանակում է, որ շուկայի կլերացվեն ներդրանքային լրավճարները՝ իրենց սեղմ ամբողջությամբ զիջելով ուղղակի լրավճարներին, որոնք ենթադրում են կոնկրետ մեկ հողակտրի դիմաց վճարվող գումարներ և ոչ թե առանձին-առանձին վերցված սերմացուի, սարքավորումների, անասնաբուժարանների և այլնի համար սրվող լրավճարներ: Նշենք նաև, որ Թուրքիայի օրենսդրության համադասարանացումը Եվրամիության օրենսդրության հետ ենթադրում է ոչ միայն ներքին, այլև արտաքին ֆադաբանության համադասարանացում: Սա նշանակում է, որ Թուրքիան դարձավ և ստորագրել այն բոլոր համաձայնագրերը երրորդ երկրների հետ, որոնք արդեն իսկ ունի Եվրամիությունը՝ ներառյալ ազատ առևտրի մասին համաձայնագրերը: Հայաստանը դեռևս չունի նման համա-

ձայնագրեր Եվրամիության հետ, սակայն լուրջ աշխատանքներ են սարվում այն ուղղությամբ, որ ռուսափույթ կնքվեն նման համաձայնագրեր, մանավանդ ազատ առևտրի մասին: Հաջողելու դեպքում, դա նշանակում է, որ Թուրքիան նաև Հայաստանի հետ ստիպված կլինի ազատ առևտրի կազմակերպման շուրջ բանակցություններ սկսել:

Կան նաև այլ արժանություններ ու խթաններ, որ Թուրքիայի կառավարությունը կիրառում է այդ երկրում բիզնեսի զարգացման նպատակով: Որդես կարևորներից մեկը, կարող ենք նշել, օրինակ, զբոսաշրջության բնագավառը, որտեղ գործող կազմակերպություններն ազատված են ավելացված արժեքի հարկից: Նույնափող մի խթան էլ կարող ենք նշել գյուղատնտեսության բնագավառում, որտեղ հողի հարկը հավասարեցված է գոյի: Մասն առաջին հայացքից կարող են փոքր նյութանյութներ թվալ, բայց դրանց հանրագումարը ստեղծում է խիստ անհավասար վիճակ մեր և Թուրքիայի տնտեսությունների միջև:

Ելնելով ռուս սեղմ ներկայացված մեր ուսումնասիրությունների արդյունքներից, ինչպես նաև հաշվի առնելով Թուրքիայի՝ առևտրի մեջ անկայուն գործընկեր լինելու ակնհայտ հանգամանքը, այժմ դաստիարակվում է առաջարկությունների փաթեթ, որն անհրաժեշտ կլինի իրագործել մինչև սահմանի բացումը, որդեսգի, ինչպես վերևում ասացի, հենց առաջին օրերից չսկսվի թուրքական ադրանքների զանգվածային արտահոսք հայկական շուկա: Այդ առաջարկությունները կարելի է բաժանել երկու խմբի: Առաջին խմբում ամփոփ-

վում են բանակցային առաջարկները, որոնք հայկական կողմին հնարավորություն կընձեռեն համեմատաբար բարենպաստ դայմաններ ադրահովել մեր տնտեսության համար սահմանի բացման շուրջ բանակցությունների փուլում: Երկրորդ խումբ առաջարկները վերաբերում են ներքին բարեփոխումներին՝ թե մեր օրենսդրության մեջ և թե ինտերնացիոնալ կառուցվածքում: Այսինքն՝ առաջարկվում է ստեղծել այս կամ այն մարմինը, բարելավել այս կամ այն կառույցի կարողությունները, որդեսգի նրանք ավելի աչալուրջ զգնվեն սահմանը բացելու դեպքում թուրքական տնտեսության զարգացումների նկատմամբ:

Դավիթ Լոբյան – Որդեսգի ներկաներին ավելի դարձ լինի ստեղծված իրադրությունը, ես կփորձեմ այնուամենայնիվ մի քանի լրացումներ անել այս զեկույցին:

Չարմանալի տրամաբանություն գոյություն ունի նաև Թուրքիայի ներդրումային ֆադրակառույցի մեջ: Նրանք մի քանի լավ մեխանիզմներ են որդեսգել այնդիսի ոլորտներում, ինչդիսիք են օդային, ծովային, ցամաքային փոխադրումներն ու ծառայությունները, երկաթգիծը և այլն, որոնցում օտարերկրյա ներդրողը չի կարող դառնալ այդ ոլորտների 49 տոկոսից ավելիի սեփականատեր: Սա Թուրքիայի օրենսդրությամբ միանշանակ ամրագրված է: Գոյություն ունի հստակ ցանկ որոշակի ադրանքների, որոնց ներմուծումը երկիր արգելվում է առանց կառավարության համադաստիսան թույլտվության: Կարելի է այնդիսի հարյուրավոր օրինակներ բերել, որոնք կարող են լավագույն փորձ համարվել մեր՝ նոր ձևավորվող համակարգը հարստացնելու առումով: Ասեմ նաև, որ այս ուսումնասիրության մեջ, թեև այստեղ այդ մասին չխոսվեց, մեծ ֆանակությամբ ինֆորմացիա կա Թուրքիայի էներգետիկ, սեփուի, դոդդասի արդյունաբերության և այլ բնագավառների ու արտադրությունների ծավալների, մի խոսքով՝ այն ամենի մասին, ինչի շուրջ կցանկանան ինֆորմացիա ունենալ մեր հետազոտողներն ու գործարարները: Ուսումնասիրության հիմնական շեշտադրումներն, այնուամենայնիվ, կատարված են ներմուծում-արտահանում գործընթացների կազմակերպման, դրանց հետ կապված կառավարական ընթացակարգերի և օժանդակությունների վրա:

Չարգ – Ձեր ներկայացրած իրադրություններից կարելի է եզրակացնել, որ թուրքական դեռությունը բավականին մեծ ներգրավվածություն ունի տնտեսական խնդիրների կարգավորման գործում: Դա չի՞ նշանակում արդյոք, որ ազատ տնտեսական գոտու հասկացությունն այդ դարազայում խիստ հարաբերական է դառնում: Ինչ նաև հետաքրքրում է այն հարցը, թե մեր երկու երկրների առևտր-տնտեսական փոխհարաբերություններում ինչդիսի դերակատարություն կարող է ունենալ Առևտրի համաշխարհային կազմակերպությունը, որի անդամ են թե Թուրքիան և թե Հայաստանը: Ձեր կարծիքով այդ կազմակերպության ներքում գործող համաձայնագրերն ինչդիսի՞ դայմաններ են ստեղծում երկու երկրների տնտեսությունների համար:

Դավիթ Լոբյան – Ես կփորձեմ սալ ձեր հարցի երկրորդ մասի դաստիսանը, թե ինչդիսի դայման-

ներով ենք մենք համագործակցում Առևտրի համաշխարհային կազմակերպության հետ: Ասեմ, որ այդ դաշնակցության սակ 2001-2002 թվականներին ստորագրել են բազմաթիվ երկրներ, իսկ անդրկովկասյան երեք հանրապետություններն այդ կազմակերպության մեջ են ընդգրկվել գրեթե միաժամանակ: Հարցնում եմ դրանք նույն դաշնակցությունն են, որոնցով անդամակցում է նաև Թուրքիան: Միանգամից ասեմ՝ ոչ: Թուրքիան լիարժեք ավելի մեծ հնարավորություններ ունի օժանդակելու սեփական սննդամթերքի արտադրությանը: Եթե վերցնենք գյուղատնտեսության բնագավառը, ապա կեսնենք, որ նա կարող է գրեթե կրկնակի անգամ ավելի օժանդակություն սրամադրել այդ բնագավառին, քան, ասեմ, Հայաստանը, Վրաստանը կամ Ադրբեյջանը: Առևտրի համաշխարհային կազմակերպությունն այս հարցերում դիտարկել որդեգրելու լուրջ իրավաբան, իմ կարծիքով, ճիշտ չէ, և դրա անհրաժեշտությունն էլ չկա: Ավելի լավ է սկսել երկիրը ղեկավարել և դառնա հարևան երկրի հետ հարաբերություններում սեփական քաղաքականության հետ: Այսօր Առևտրի համաշխարհային կազմակերպության անդամ Թուրքիան լիարժեք է, ես կասեմ՝ հարյուրավոր դեղերով, խախտում է այդ կազմակերպության օրենքները, եթե իրեն անհրաժեշտ է կասեցնել այս կամ այն արտադրողի ներմուծումը կամ խախտել արտահանումը: Առևտրի համաշխարհային կազմակերպությունն այն օրդերակով գործիքն է, որ կարողանա համաձայնագրերի օրգանակում մեզ համար արգելիքներ առաջացնել: Ես

համաձայն եմ՝ մենք վաս դաշնակցություն ենք ստորագրել այդ համաձայնագիրը: Ըստ դրա, օրինակ, մենք իրավունք չունենք լրավճարներ սալու արտահանմանը, իրավունք չունենք համախառն արտադրանքի հինգ տոկոսից ավելի սուբսիդիաներ հասկացնել գյուղատնտեսությանը, մենք իրավունք չունենք երկնագույն գամբյուղով, ադրանգաստակի ծավալը ղակասեցնելու նորարարություններ սրամադրել գյուղատնտեսությանը: Առևտրի և սարածաբանության միջև երկրներ խուսափել են այս վաս դաշնակցությունից: Բայց նորից եմ կրկնում՝ երկրների միջև փոխհարաբերություններում առաջնայինը սեփական քաղաքականության հետևանքներն են: Առևտրի համաշխարհային կազմակերպությունը, վերջին հաշվով, այն օրդերն է, որ օրդերակով ձևով արձագանքի խախտումներին: Տվյալ երկիրն ինքն իր գործիքները, որոնք նաև այդ կազմակերպության հովանու ներքո ադրանգանք են իր քաղաքականությանը: Մի հանգամանակ ևս կցանկանայի ներկայացնել ձեր ուժերը: Երբ ֆինանսավորում էր Առևտրի համաշխարհային կազմակերպությանը Հայաստանի անդամակցության հարցը, Թուրքիան ևս կողմ փեղակեց, դաշնակցում, որ իր և Հայաստանի միջև առևտրային փոխհարաբերություններում այդ սկզբունքները չեն գործելու: Այսօր, կարծում եմ, մեր կառավարությունների միջև ընթացող բանակցություններում այս հարցը ևս ղեկավարել է ֆինանսավորումը:

Պավել Հովհաննիսյան – Լրացնելով այս հարցի դասախոսանքը՝ թույլ սկսեմ մի օրինակ բերել: Բրազիլիան դեռևս 2000 թվականին ԱՀԿ օրգանակներում վեճերի կարգավորման մեխանիզմի միջոցով փորձեց խնդիրներ

հարուցել Թուրքիայի համար: Այդ գործը մինչև օրս լուծում չի ստացել: Մա խոսում է այն մասին, որ ԱՀԿ-ի՝ վեճերի կարգավորման մեխանիզմները բավականին դանդաղաշարժ են և անարդյունավետ, և անհրաժեշտ է գտնել այլընտրանքային ճանապարհներ դժվարություններից խուսափելու համար: Որդեգրել այլընտրանքային ճանապարհ կարող է ծառայել, օրինակ, ազատ առևտրի մասին համաձայնագիրը: Ճիշտ է, Թուրքիան, որ ինտենսիվ կերպով ձգտում է անդամակցել Եվրամիությանը և ավելի մոտ է կանգնած դրան, ինքն ղեկավարել է առաջինը առաջարկի մեզ կնքել ազատ առևտրի դաշնակցությունը, սակայն առաջին ֆայլը կարող ենք անել և մենք: Դա մեզ անհրաժեշտ է այն առումով, որ մենք ստանում ենք մի առանձնահատուկ ռեժիմ, որը դուրս է ԱՀԿ կանոններից, և մենք ղեկավարողական սահմանել այն կանոնները, որոնք ավելի ձեռնարկ են մեզ:

Ինչ վերաբերում է այս հարցի առաջին մասին, որ վերաբերում էր ղեկավարության մասնակցությանը սննդամթերքի համագործակցությանը, ասեմ, որ Թուրքիայի դաշնակցություն այդ մասնակցությունը բավականին լայն ու խորացված է: Չնայած դրան, վերջին տարիներին խիստ արագացել են մասնավորեցման գործընթացները, ինչը Եվրամիության առջև այդ երկրի ստանձնած դաշնակցություններից մեկն է: Բազմաթիվ ղեկավարողական կազմակերպություններ, որոնք ներկայացնում են արդյունաբերության զանազան ճյուղեր, նախատեսվում է մասնավորեցնել, եթե չեն սխալվում, մինչև 2010 թվականը: Այս գործընթացում մեզ համար թե դրա-

կան և թե անցանկալի իրողություններ կան: Դրական է այն առումով, որ թուլանում է ղեկավարի հզոր միջամտությունը, բայց նաև բացասական է, որովհետև մասնավորեցվելուց հետո նման կազմակերպությունների արդյունավետությունը կարող է աճել, ինչը նույնպես մարտահրավեր է համադասախան ճյուղերում գործող մեծ արտադրողների համար:

Կամիսալի արտահանման մասին այն ժամանակ, թե չդեմք է թույլ տալ արտահանող ոչ մի դարձադրամ, ես այնքան էլ ճիշտ չեմ համարում: Եթե մեր երկրում գոյություն ունի ազատ կամիսալ, ոչ մի խնդիր չեմ տեսնում այն որևէ երկրում ներդնելու նպատակահարմարության մեջ: Այդ ներդրումից առաջացած եկամուտները, միևնույն է, դրամական կամ նյութական այլ արժեքների տեսքով վերադառնում են Հայաստան: Ինչ վերաբերում է ներդրումների դասակարգմանը, խրախուսմանը և ցանկացած դեպքում դրանց հայրենադարձման խնդրին, եթե դրանք դիտարկվեն սնտեսագիտական ձևաչափում՝ մի կողմ թողնելով ազգային անվտանգության խնդիրը, ապա դրանք ղեկավարվում են ներառվելու երկրորդ համաձայնագրում:

Արա Նաանյան (ՀՀ ԱԺ դասակարգման, սնտեսագետ) – Թույլ տվե՛ք շնորհակալություն հայտնել կատարված ուսումնասիրություններն այստեղ ներկայացնելու և բազմաթիվ հետաքրքիր տեղեկությունների համար: Ես հիմնականում կիսում եմ իմ գործընկերների գնահատականները, բայց մի բան վերադառնում եմ ունենալու առաջարկ-

վող լուծումների հետ կապված: Այստեղ հնչած առաջարկները, դրանց թվում նաև ազատ առևտրի գոտի ստեղծման միջոցով փորձել հավասար դրամներ ստեղծել երկու երկրների սնտեսությունների միջև, ես համարում եմ ընդամենը լիբերալ լուծումներ: Իմ հաստատված համոզմամբ, սա իմ խիստ սուբյեկտիվ կարծիքն է, մեր մեծագույն խնդիրը հայ-թուրքական սնտեսական հարաբերություններում այն է, որ Թուրքիան մինչև օրս չի ունեցել այնպիսի ղեկավարություն կամ վարչապետ, ինչպիսիք մենք ունեցել ենք անցած տասնութ տարիների ընթացքում: Եթե սրանցից մեկը կամ մյուսը լինե՛ր այնտեղ, ապա նրանց սնտեսական հրաժեղ նույնպես տեղի չէր ունենա: Ստիպված ենք արձանագրել, որ թուրքերը երկար տարիներ առաջնորդվել են իրենց ազգային և սնտեսական կոնկրետ քաղաքական, միջազգային այս անկախության քաղաքական մեր քաղաքական եղել են ծայր աստիճանի գաղափարականացված: Եղել է նեոլիբերալիզմի մի իդեոլոգիա, որով 1991 թվականից մինչև օրս առաջնորդվում ենք: Եթե մենք շարունակենք լիբերալ, ազատական գաղափարներով առաջ տանել մեր սնտեսությունն ու փորձենք այս վիճակում հարաբերվել ազգային քաղաքական առաջնորդող Թուրքիայի սնտեսության հետ, միանշանակ տարալվելու ենք: Ինչպե՞ս կարող է մի փոքրիկ լիբերալ երկիր մրցակցել ազգային քաղաքական առաջնորդող հզոր երկրի հետ: Հակառակը գուցե հնարավոր է: Ամբողջ աշխարհում Թուրքիայի օրինակը, թերևս, լավագույնն է, որ ցույց է տալիս, թե ինչպես կարելի է ազգային առաջնահերթությունները դիտարկելով հարաբերվել մյուսների հետ: Ճիշտ ստեղծված իրադրության մեջ, կարծում եմ, ազգային լուծումներն են, բայց ես լավատես չեմ, և հակված եմ մտածելու, որ շատ

դժվար է լինելու մեզ համար նույնիսկ ամենամոտասովոր առաջարկները հասցնել մեր ֆինանսատեսական ֆաղափականությունը ճշգրտ օղակներին:

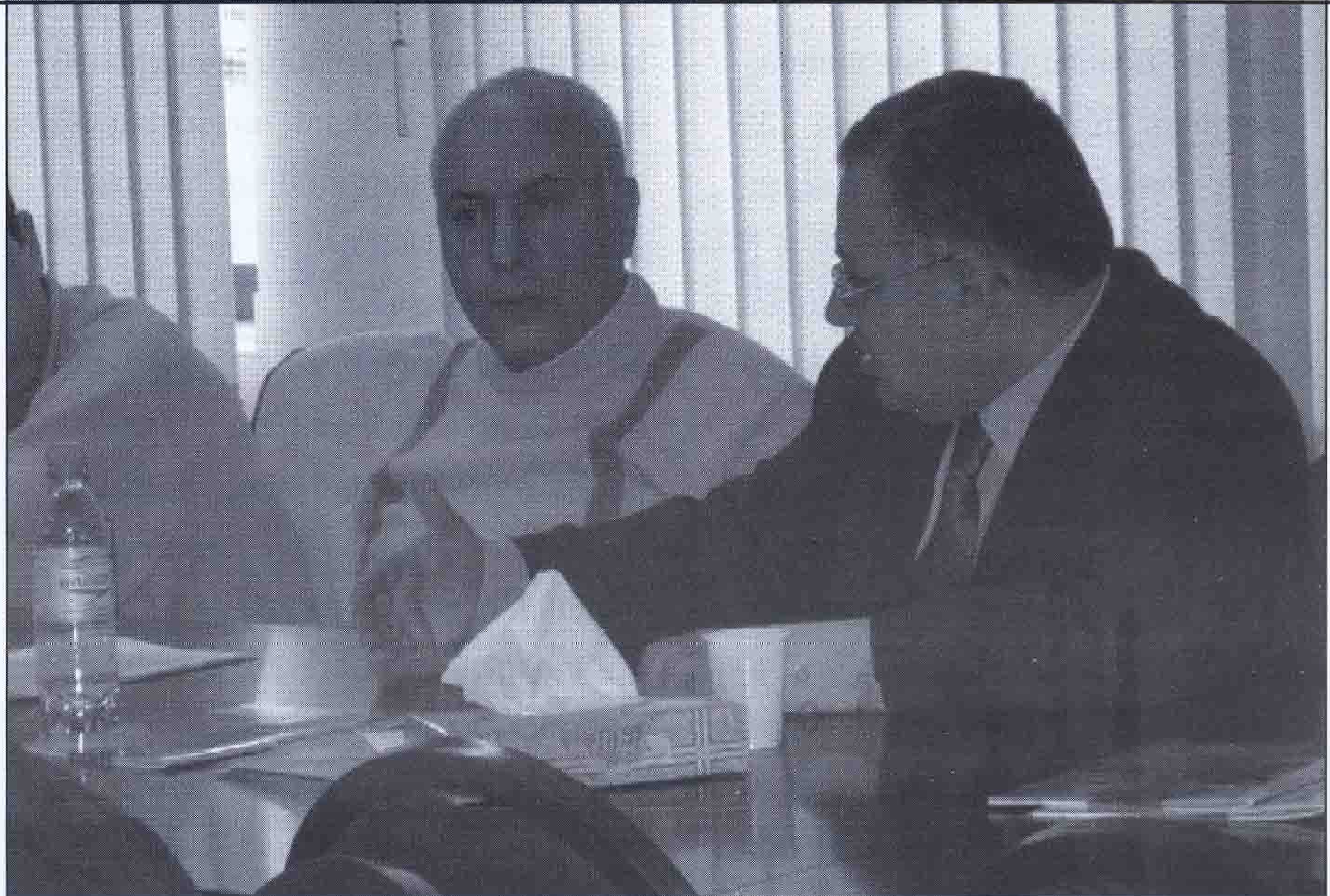
Դավիթ Լոխյան – Պարոն Նաանյան, կարծում եմ, ժամանակից օրոք վաստես լինել չարժեք, քանի որ այն, ինչ մենք արել ենք, ընդամենը իրական վիճակը ներկայացնելն է: Հետագա ֆայլերն արդեն մեր որոշելիքն են: Թե ինչ ուղղությամբ և որ տեսանկյունից (ազգային, թե աշխարհին ինտեգրման) դրանք մենք առաջ կհանենք, ապագայի հարց է: Այսօրվա մեր խնդիրը հետևյալն է՝ ոլորտների դասախանայնացումներին և ղեկավարման առաջնահերթ դարձրու՞մ ենք, որ Թուրքիան ներմուծման ոլորտում ունի լուրջ սահմանափակումներ. ինչո՞ւ մենք նույնպես չենք կիրառում այդ սահմանափակումները, ինչո՞ւ մենք Թուրքիայի օրինակով չենք կիրառում փոփոխությունների համակարգը:

Արտ Եղիազարյան (սնտեսագետ) – Ինչ թվում է, թե հայ-թուրքական սահմանի բացման հետ կապված սնտեսական խնդիրների մասին խոսել որպես մի արտասովոր և դարակազմիկ իրադարձության մասին այնքան էլ ճիշտ չէ: Եթե մենք ներսում ունենանք արդյունավետ կառավարում և ճիշտ ղեկավարում, համոզված եմ, Թուրքիայի հետ սահմանի բացումը եսկան ոչինչ չի փոխելու մեր սնտեսության մեջ: Նույնիսկ կոմունիկացիաների հարցում, ինչի օրոք ծավալվում են հիմնական վեճերը, եսկան տեղափոխվել չեն լինի, քանի որ մեր բեռնափոխադրումների առյուծի բա-

ժինը Եւրոնախառն եւ Իրաք-
նացնել Վրասանի ճանադարհով՝
այդ երկրի նավահանգիստներով:

Մեզանում այն ժողովուրդն է
իբրևում այսօր, թե Թուրքիան ճիշտ-
սակաւ լուրջ առաջընթացներ է ա-
ռանադրել վերջին տարիներին: Սա-
կայն, երբ ուսումնասիրում ես այդ
երկրի ճիշտության և ֆինանսա-
ճիշտական ֆաղափականության
հաջողությունները, ժողովում ես, որ
ընդհանուր զարգացման ճանա-
դարհին դրանք ընդամենը առկա-
ծումներ են և ժամանակավոր
բնույթ ունեն: Դա հասկալիս ժե-
տանելի է, երբ Թուրքիայի ճիշտու-
թյան կրած ցնցումները դիտարկում
ենք համաժամանակաբար ֆինան-
սաճիշտական ճգնաժամի ֆոնի
վրա: Դրա համար, նախ, փորձենք
ներկայացնել, թե իրականում ինչ-
դիսի ճիշտական աճ է ադրել
թուրքական ճիշտությունը, ադա
խոսել ճգնաժամի դրամաներում
ի հայտ եկած նրա հիվանդություն-
ների և, վերջապէս, որ շատ կարևոր
է, ֆաղափական գործընթացների՝
այդ երկրի ճիշտության վրա ունե-
ցած ազդեցության մասին:

Սկսած 2002 թվականից, վեց՝
տարի Եւրոնախառն, թուրքական ճիշտ-
ությունը ցույց է սվել աճի բարձր
տեմպեր: Արդյունքում՝ ՀՆԱ-ի ծա-
վալներով Թուրքիան աճարհում
գրադեցնում է 15-րդ տեղը և 6-րդն է
Եվրոդայում (Համաժամանակաբար
բանկի վիճակագրական սվյալե-
րով՝ Թուրքիայի ՀՆԱ-ն անցած տարի
գերազանցել է 900 մլրդ. դոլարի
սահմանը): ՀՆԱ-ի ավելացման
տարեկան միջին տեմպը 2000-2001
թթ. ճգնաժամից հետո կազմել է 7
տոկոս: ճիշտական աճի ֆոնի վրա
Թուրքիա սկսեցին հոսել մեծ ծա-

վալի օտարերկրյա ներդրումներ: Արդեն
2005 թ. դրանց ծավալները հասան 10
մլրդ. դոլարի: Անցած տարի այդ ցուցա-
նիշը կազմեց 15 մլրդ. դոլար: Դրա
արդյունքում գգալի աճ առանադրվեց
արտահանման ոլորտում: Էլեկտրոնիկա-
յի աճի տեմպերով Թուրքիան աճարհում
գրադեց երկրորդ տեղը՝ Չինաստանից
հետո (անցած տարի Թուրքիան Է-
լեկտրոնիկայի արտադրանք է արտահա-
նել աճարհի գրեթե բոլոր երկրներ):
Vestel հոլդինգը, օրինակ, սկսեց վե-
րահսկել հեռուստացույցների եվրոդա-
կան շուկայի ավելի քան 20 տոկոսը:
Անցած տարիների ընթացքում ավստրա-
լիաժամանակաբար արտադրանքի կեղծ
Թուրքիայի արտահանման մեջ գերա-
զանցեց երկրի արտահանման համար
ավանդաբար առաջատար համարվող
տեքստիլ ճյուղի ծավալները՝ 20/15 տո-
կոս հարաբերակցությամբ: Այդ տարի-
ների ընթացքում համաժամանակաբար
ավստրալիաները Թուրքիայում մեկը
մյուսից հետևից Եւրոդեղին բացել ի-
րենց հոսքերը: Ներկայումս Թուր-
քիայում աճարհում է 18 խոշոր ավստ-
րալիաժամանակաբար ընկերություն: Փոխ-
վեց նաև բնակչության կենսամակար-
դակը: Ներկայումս Համաժամանակաբար

բանկն այն գնահատում է միջինից
բարձր: Թուրքիայի բնակչության
մեկ շնչին ընկնող ՀՆԱ-ն կազմում
է ավելի քան 8 հազար դոլար: Ըստ
եվրոպիճակագրության՝ անհաս-
կան սղառման ցուցանիշը Թուր-
քիայում կազմում է միջին եվրոդա-
կան համադասարանական ցուցանի-
շի 45 տոկոսը:

Համաժամանակաբար ֆինանսա-
կան ճգնաժամի սկզբնական
ժողովում թվում էր, թե Թուրքիային
մեծ չափերի ճիշտական տառու-
թյուններ չեն սղառնում, քանի որ
ընդհանուր առմամբ ֆինանսա-
կան հասվածը առողջ էր, բանկերը
բավական իրացվելի միջոցներ ու-
նեին, անվտանգ վարկերի և փո-
խառությունների կեղծ փոքր էր,
բնակչության թվաքանակի աճը տե-
ղի էր ունենում դառնադարկին հա-
մադասարանական, դեռական դար-
ժը ՀՆԱ-ի նկատմամբ 2001 թ. 74
տոկոսից հասել էր 39-ի, իսկ արժու-
թային դառնուսները կազմում էին
տուրջ 80 մլրդ. դոլար: Եվ չնայած
ճգնաժամն ընդգրկել էր ամբողջ
աճարհը, Թուրքիայի ֆաղափա-
կան դեկավարությունը հայտարա-

րում էր արտահանման նոր սահմանագծերի նվաճման՝ 2008 թ. 125 մլրդ. դոլարից 2010 թ. 200 մլրդ. դոլարի հասցնելու մասին:

Այնուհանդերձ, մեծ վերադաստիարակ կարելի է ասել, թե Թուրքիայի սննետնայությունը մինչև գլոբալ ճգնաժամի վրա հասնելը ներկայանում էր շատ ուժեղ կողմերով: Թուրքիայի սննետնայության բոլոր այն հիմնախնդիրները և արտադրությունները, որոնք լավագույնս դրսևորվեցին 2001-2002 թթ. ֆինանսական ճգնաժամի ժամանակ, ոչ թե վերացել էին, այլ, ավելի շուտ, շարունակում էին դառնալու վերականգնված ձևով:

Իրականում Թուրքիայի սննետնայությունը շատ ավելի խոցելի է, քան ներկայացնում է թուրքական ֆարագչությունը: Տնտեսական համազոտակցության և զարգացման կազմակերպությունը 2008 թ. նոյեմբերի 25-ի զեկույցում Թուրքիան դասում է յոթ այն երկրների շարքին, որոնք բոլորից շատ կսուժեն գլոբալ ճգնաժամի դաժանումը և արդեն առաջիկա ամիսներին երկիրը կբախվի լուրջ հիմնախնդիրների հետ: Հետաքրքիր է, որ այդ հրատարակումը տեղի է ունենում Արժույթի միջազգային հիմնադրամի կողմից Թուրքիային 19 մլրդ. դոլարի օժանդակություն ցույց տալու դաժանակամայության մասին հայտարարության հաջորդ օրը: Նմանափոխ եզրակացությունների կարելի է հանդիպել նաև արևմտյան հայտնի տնտեսագետների և վերլուծաբանների հրատարակումներում: Իրենց հերթին մի շարք թուրք վերլուծաբաններ ևս լուրջ տնտեսական ցնցումներ են կանխատեսում Թուրքիայի համար: Նրանց

կարծիքով՝ տեղի կունենա համախառն դաժանակցարկի անկում, արտահանման և օտարերկրյա ներդրումների կրճատում, գործազրկության աճ:

Ֆինանսական ճգնաժամի հետևանքով թուրքական ազգային արժույթն արդեն արժեզրկվել է ավելի քան մեկ-երրորդով՝ անցած տարվա նոյեմբերի վերջին հասնելով 1,7 լիրայի ամերիկյան մեկ դոլարի դիմաց: 2008 թ. տեղի ունեցավ օտարերկրյա կադիստի զանգվածային արտադրություն: Եթե 2007 թ. նոյեմբերին թուրքական ֆոնդային բորսայում շաբաթը մտնալուց 300 մլրդ. դոլարի արժեքով, ապա 2008-ի նոյեմբերին այդ թիվը հասել է ընդամենը 97 մլրդ.: Միջին հաշվով թուրքական ընկերությունները կորցրեցին իրենց կադիստիկազգային մոտ երկու-երրորդը: Ինֆլյացիան նորից երկնից թվերով է արտահայտվում, շատ խիստ սուժել են արտահանման կողմնորոշում ունեցող ճյուղերը, վճարային հաշվեկշիռում բացասական միտումները ուժեղացել են, հազարավոր մարդիկ կորցրել են աշխատատեղերը, իսկ հետագայում, ճգնաժամը խորանալու ֆոնի վրա, ստատվում է գործազրկության կրճատում: Եվ սա դեռ սկիզբն է: Այսօր արդեն հաստատվել է վատնել, որ Թուրքիայի տնտեսությունը կանգնել է բազմաթիվ մակրոտնտեսական և կառուցվածքային բնույթի հիմնախնդիրների և ռիսկերի առջև: Արդեն իսկ իրենց զգացնել են սալիս Թուրքիայի տնտեսության կառուցվածքային հիմնախնդիրները: Կառավարությունը աշխատանքի շուկայի բարեփոխումներ է իրականացրել և ընդունել է սոցիալական անվտանգության նոր օրենք, սակայն աշխատանքի արտադրողականությունը մնում է ցածր, իսկ տնտեսական համակարգում մրցակցության դաժանակ կա: Արդեն նկատելի է, որ տնտեսության այն սեկտորները, որոնք վերջին տարիներին զարգացել են բարձր տեմպերով, ինչպիսիք են ավտոմոբիլաշինությունը, տեքստիլը, էլեկտրոնիկան, անկում են ապրում, ինչպես Եվրոպայում դաժանակ կրճատման, այնպես էլ Չինաստանի հետ մրցակցության դաժանումով:

Հասկանալի է անմիջապես է վիճակը ավտոմոբիլաշինության ոլորտում: Վերջին տարիներին համաշխարհային բազմաթիվ ավտոմոբիլների համար Թուրքիան վերածվել էր ավտոմեքենաների հավաքման իրադարձական հրատարակի: Ներկայումս «Ֆորդը», «Ռեճոն» և «Հոնդան» արդեն կրճատել են ավտոմեքենաների արտադրությունը Թուրքիայում և ասիականաբար սկսել են ազատվել անդեմ ակտիվներից: Այս տարի ավտոմոբիլաշինության ոլորտում ներդրումներ չեն դրժանալու: Փոքր ֆիրմաները, որոնք մասնագիտացել էին այդ հսկաներին կոմպլեկտավորող դեպարտամասակարարելու գործում, հայտնվել են աղետալի վիճակում: Ծանր վիճակում է հայտնվել տրանսպորտային տեխնիկա արտադրող «Տիրասան» ընկերությունը, որի արտադրանքի մի զգալի մասը արտահանվում էր ԱՄՆ և Եվրոպա:

Թուրքական տնտեսության հիմնախնդիրներից մեկը մեծ չափերի հասնող առևտրային դեֆիցիտն է, որն անցած տարի կազմել է շուրջ 70 մլրդ. դոլար: Առևտրային դեֆիցիտը ծածկող հիմնական հոդվածներից մեկը տարածքից ստացվող եկամուտներն են, սակայն ներկայումս ավելի շատ է խոսվում այն մասին, որ գլոբալ ճգնաժամը չի կարող շաբաթը նաև այդ ճյուղը և որ երկրի տարածական սեկտորը լուրջ

վսանգի առաջ է կանգնած:

Թուրքական արտահանման ամենախոշոր հողվածներից մեկը մեսալուրգիական արտադրանքն է: Թուրքական արտադրության ամրալարերի հիմնական շուկան Եվրոպան է: Հիմնական սղառողները Լեհաստանը, Ռուսիան և Բուլղարիան էին, որտեղ վերջին տարիներին ինստենսիվ շինարարություն էր կատարվում: Հիմա այդ երկրները ձգնաժամ են ադրում, հետևաբար շինարարությունը գրեթե կանգ է առել: Թուրքական ամրալարերի մյուս կարևոր շուկան մերձավոր արևելյանն է: Դրա ղեկավարողը Դուբայն է, որը վերջին տարիներին, շինարարական բումի ղեկավարումով, ղարգաղես դարձել էր «սև խոռոչ» ամրալարերի սղառման առումով: Անցած տարի օգոստոսին ԱՄԷ-ն թուրքական մեսաղի ներկրման ծավալներով առաջ անցավ Պերմանիայից, որը սասնամյակներ շարունակ հանդիսանում էր Եվրոպայում Թուրքիայի հիմնական առևտրային գործընկերը: Պարսից ծոցի նավթով հարուստ երկրները նույնպես մինչև վերջերս հանդիսանում էին թուրքական մեսալուրգիական արտադրանքի հիմնական սղառողներից: Նավթի համաշխարհային գների անկումը կրճատեց այդ երկրների համախառն սղառումը, որը չէր կարող բացասաբար չհանդարտանալ թուրքական արտահանման և այդ երկրներում թուրքական ընկերությունների կողմից իրականացվող շինարարական աշխատանքների վրա: Միաժամանակ, շուկաների համընդհանուր կրճատման և գների անկման ղայմաններում ծանր վիճակում են հայտնվել

մեսաղական արտադրանքի տեղական արտադրողները: Վերջիններիս աջակցելու նպատակով տարվա սկզբից Թուրքիան ավելացրել է ներմուծման տուրքերը մեսաղական թիթեղների արտադրանքի համար մինչև 15 տոկոս: Այդ միջոցները ձեռնարկվել են հիմնականում Ռուսաստանի, Ուկրաինայի և Չինաստանի մասնավարարումների դեմ:

Կրճատվել է նաև թուրքական արտահանումը ԱՄՆ: Թուրքիան ԱՄՆ է արտահանում ոչ մեծ անվանացանկով ադրանքներ: Այս ուղղությամբ թուրքական արտահանման մոտավորապես 35 տոկոսը կազմում են սեֆսիլը, ղատասի հագուստեղենը, ինչպես նաև ղողղաշյա արտադրանքը: Համաշխարհային ձգնաժամը այդ հասվածներում արտահանման հիմնախնդիրներ է առաջացրել: Իր հերթին բնակարանային սեկտորի հիմնախնդիրները ԱՄՆ-ում բացասաբար են անդրադարձել Թուրքիայից ղողղաշյա արտադրանքի ներկրման վրա:

Թուրքական ընկերությունների գործերը լավ չեն նաև Ռուսաստանում, որտեղ շինարարությունը անկում է ադրում, կրճատվել է ղահանջարկը թուրքական սեֆսիլ արտադրանքի նկատմամբ և սղատվում է Թուրքիայում ղուտ տուրիստների թվաքանակի կտրուկ նվազում:

Թուրքիայի արտաքին առևտրի դեֆիցիտի ֆինանսավորման համար կարևոր նշանակություն ունեն մասնավորեցման գործարքներից սացվող եկամուտները, օտարերկրյա ուղղակի ներդրումները, ղորսֆելային ներդրումները: Այդ ձեղը փակելու համար Թուրքիային անհրաժեշտ են տարեկան 20 մլրդ. դոլարի չափով օտարերկրյա ներդրումներ: Սղատվում է, որ դրանք կտրուկ կկրճատվեն: Եթե օտարերկրյա ներդրումների հարցում առաջանան

լուրջ հիմնախնդիրներ, աղա դա կարող է կործանարար լինել թուրքական սնտեսության համար: Այդ դեղում Թուրքիայում հնարավոր չի լինի գտնել սնտեսության որևէ սեկտոր, որը չտուժի: Իհարկե, ավելի շատ կտուժեն այն սեկտորները, որոնք հիմնված են ներդրումների և արտահանման վրա: Թուրքիայի նկատմամբ անվտահույսության աճը կհանգեցնի երկրից օտարերկրյա ներդրումների արտահոսքին: Այդղիսի վիճակ արդեն եղել է 2001 թ.:

2008 թ. մայիսին Թուրքիայի կառավարությունը դադարեցրեց Արժույթի միջազգային հիմնադրամի (ԱՄՀ) ծրագրերը (2001 թ. ձգնաժամը և դրա հետևանքները հաղթահարելու համար Թուրքիան ԱՄՀ-ից սացել էր 45 մլրդ. դոլարի ֆինանսական աջակցություն): Այդ ժամանակ էկոնոմիկայի նախարար Մեհմեդ Շիմեկը հղարտությամբ հայտարարեց, որ Թուրքիան ազատվել է ԱՄՀ-ի դեկավարումից: Մակայն այդ մեծամտության ժամանակները կարծես թե ավարտվել են:

Թուրքիայի կառավարությունը, որը հայտարարում է, թե համաշխարհային ֆինանսական ձգնաժամը էականորեն չի ազղի երկրի սնտեսության վրա, անցած տարվա վերջերին դիմեց ԱՄՀ-ին նոր վարկեր ստանալու խնդրանքով: Հիմնադրամը առաջարկում է 19 մլրդ. դոլար, սակայն Թուրքիայի կառավարությունը դա ֆիչ է համարում և ակնկալում է ստանալ 20-ից 40 մլրդ.: Դա վկայում է այն մասին, որ Թուրքիայում հասունանում են լուրջ սնտեսական հիմնախնդիրներ, որոնք անհնար է լուծել առանց արտաքին ֆինանսական աջակցու-

թյան: 2008 թ. նոյեմբերի սկզբին Standard & Poor's միջազգային վարկանիշային կազմակերպությունը իջեցրեց Թուրքիայի վարկային ռեյտինգը «կայունից» մինչև «բացասական»: Շուտ վերլուծաբաններ կառավարության լավատեսական հայտարարությունները կադրում էին 2009 թ. մարտին կայանալիք սեղական ընտրությունների հետ: Նրանց կարծիքով, կառավարող «Արդարություն և զարգացում» կուսակցությունը ցանկանում է ցույց տալ կուսակցության սնեսական հաջողությունները:

Գործարար քաղաքականները կառավարությանը քննադատում են, որ ժամանակին չի ընդունել հակաճգնաժամային միջոցառումների ծրագիր և դիմել ԱՄՀ: Նրանք մեղադրում են երկրի ղեկավարությանը ֆաղափական դրոշմի մեջ: Նրանց կարծիքով, ֆանի դեռ կառավարությունը հայտարարում էր, որ երկիրը չի սուժելու, այլ կառավարություններ արդեն դիմել են ԱՄՀ-ի օգնությանը: 2008 թ. հոկտեմբերից սկսած ԱՄՀ են դիմել մի քանի երկրներ: Հիմնադրամը որոշել է վարկեր սրամադրել Հունգարիային, Իսլանդիային, Ուկրաինային, Պակիստանին, Սերբիային, Լատվիային և Հայաստանին:

Թուրքիայի գործարար աշխարհի առաջատարները և ներդրողները անհամբեր սպասում են վարկի ստացմանը՝ թուլացող սնեսությունը դադարեցնելու համար: Թուրքիայի վարչապետը հայտարարել էր, որ վարկը կարող են ստանալ մինչև 2008-ի վերջը, եթե բանակցություններն ընթանան նորմալ ճանապարհով: Բայց, ինչպես գիտենք, դա չեղի չունեցավ:

Այո, Թուրքիայի սնեսությունը հնարավոր է կանգուն դադարեցնել միայն արտաքին գործընթացի հաջողությամբ: Առանց դրա Թուրքիան հայտնվում է ֆաղափական ճգնաժամի մեջ, իսկ երկրում սկսվող ֆաղափական անկայունությունը միշտ հանգեցնում է սնեսական ճգնաժամի: Դա այդ երկրի ֆաղափական-սնեսական համակարգի առանձնահատկությունն է, ինչը բազմիցս ադապտացվել է վերջին տասնամյակների ընթացքում: 1970-ական թվականների ֆաղափական անկայունությունը Թուրքիայում հանգեցրեց խրոնիկական ինֆլյացիայի, որը ձգվեց մինչև 2001 թ. (միջին տարեկան ցուցանիշը՝ 38 տոկոս): Միմյանց հաջորդող կառավարությունները դրոշմաբեկական լուրջագրությունով ավելացնում էին բյուջեային ծախսերը և իրականացնում ենթակառուցվածքային հավակնոս նախագծեր: Ինֆլյացիային նդատում էին նավթի բարձր գները, ռազմական մեծ ծախսերը, ինչը դրամավորված էր հարևանների, հատկապես Հունաստանի հետ ունեցած աշխարհաֆաղափական լարվածությամբ: 2001 թ. ֆինանսական ճգնաժամի ժամանակ օտարերկրյա ներդրողները սկսեցին իրենց փողերը երկրից հանել, ինչը հնարավոր եղավ կանխել միայն ԱՄՀ-ի կողմից փոխառու միջոցների սրամադրումից հետո:

Ամենամեծ հիմնախնդիրը ճիշտ ֆաղափականությունն զսնելն է, բայց սրտիված ֆաղափական դաշտում համաձայնության հասնելը գործնականում անհնար է:

Թուրքիայի ներկայիս ղեկավարությունը փորձում է վիճակը փրկել ԵՄ-ին երկրի անդամակցության գործընթացի արագացման ճանապարհով: Եվ չնայած Թուրքիայի արտաքին գործերի նախարար Ալի Բաբաջանը

հրադարակել է Թուրքիայի եվրոանդամակցության հավակնոս ազգային դրան, բանակցությունները աննշան առաջադիմություն են արձանագրել: Եվրոդաշինները հավանաբար հերթական անգամ կֆինանսատեն թուրքական բարեփոխումները: Մյուս կողմից՝ Թուրքիայի ղեկավարող քաղաքականներում կան լուրջ մտադրություններ, որ գլոբալ ֆինանսական ճգնաժամը կարող է դանդաղեցնել և երկրորդ դրամ մղել ԵՄ ընդլայնման գործընթացը: Ըստ Բաբաջանի, եթե այդ գործընթացը չարունակվի, ադա Եվրամիությունը անվստահության հիմնախնդիր կունենա, իսկ դրա արունակումը, ընդհակառակը, կնդատի անվստահությանը և բարիդրացիությանը:

Երբեմն-երբեմն թուրքական հասարակության որոշակի քաղաքականներ երկրի զարգացման համար առանձին ռազմավարություն են առաջարկում: Նրանք զսնում են, որ անհրաժեշտ է ներքին արունակյին կողմնորոշված նոր սնեսական ռազմավարություն մշակել: Թուրքիան մտադիր է իջեցնել ճգնաժամի ազդեցությունը սարածաքաղաքի, Կենտրոնական և Հարավ-արևելյան Ասիայի երկրներ արտահանման աճի հաճախ: Ճգնաժամից դուրս գալու համար Թուրքիան փորձում է ակտիվացնել իր կադրերը Ադրբեյջանի, Սաուդյան Արաբիայի, Ռուսաստանի, Թաթարստանի, Միքիայի, Եգիպտոսի և Իրանի հետ: Թուրքերը մտադիր են ակտիվացնել նոր արունակների որոնումները այն երկրներում, որոնք ունեն փակ սնեսություն և որոնց վրա համաշխարհային ճգնաժամը ֆիչ է ազդել:

Ներկայումս կառավարությունը

նը լուսավորում է կրճատել բյուջե-
սային ծախսերը, ինչը կանդա-
դառնա նաև Թուրքիայի ռազմա-
կան հավակնությունների վրա: Ո-
րոշ արևմտյան և թուրք վերլուծա-
բանների կարծիքով՝ Թուրքիայի
դաշնակցության նախարարու-
թյան կողմից լուսավորված մի
շարք նախագծեր, ինչպես սղաս-
վում է, կկրճատվեն կամ կսեղա-
փոխվեն ավելի հեռու ժամանա-
կաշրջան:

Տղավորություն է ստեղծվում,
որ կառավարող կուսակցությունը
թերագնահատել է ճգնաժամի
հետևանքները: Իսկ երկրում օրեօր
ուժգնանում է նրա հասցեին հնչող
քննադատությունը: Մյուս կողմից,
հաշվի առնելով, որ իրական ճնշե-
սության հարվածները դեռևս
առջևում են, ճգնաժամը կարող է
հանգեցնել սոցիալական անկար-
գությունների, ինչը իր հերթին կարող
է հնարավորություն սալ զինվորա-
կաններին նորից հայտնվելու երկրի
ֆաղափական բեմահարթակում:

Հարց – Խոսելով Թուրքիայում
գործող մաֆային օրենքների մա-
սին, մենք, կարծես, Թուրքիան դի-
սարկեցինք միայն որդես հայկա-
կան ամրանների իրացման շու-
կա: Իմ կարծիքով անհրաժեշտ է
այն դիսարկել նաև որդես մեր ամ-
րանների սարանցիկ ճանադարի:
Դուր ուսումնասիրել եմ, արդյոք, թե
սարանցիկ ինչպիսի տայմաններ է
այսօր առաջարկում այդ երկիրը, և
երկրորդ հարցը՝ ես կարևոր եմ հա-
մարում նաև աշխատանքի արտա-
նումը: Իմ կարծիքով սահմանը բա-
ցելու դարազայում կարող է սեղի
ունենալ աշխատանքի մեծ չափերի
հասնող արտադրող Հայաստանից:

Դա մեզ համար դրակա՞ն, թե՞ բացա-
սական հետևանքներ կարող է ունենալ:

Դավիթ Լոֆյան – Ինչ վերաբերում
է այս հարցի առաջին մասին, ասեմ,
որ վերլուծությունը կատարվել է Հա-
մաշխարհային բանկի հասույ դա-
վերով, և բոլոր ուսումնասիրություննե-
րը ցույց են տալիս, որ սահմանը բացե-
լու դեղմում Թուրքիայի համար ամ-
րանաբաշխանությունը կավելանա
մոտ 12-15 տոկոսով, իսկ Հայաստանի
համար, արտադրանքների արտադրից,
4 տոկոսի չափով: Խոսեմ չափերի բեռ-
նափոխադրումների առումով Հայաս-
տանը կհայտնվի ցածրակարգ վիճակում,
եթե այդ փոխադրումները կատարվեն
օվկիանոսային նավերով, բայց նման
խոսեմ չափերի բեռնափոխադրումներ,
ինչպես զիստեմ, Հայաստանը չի իրակա-
նացնում և թուրքական նավահան-
գիստներն օգտագործելու դեղմում ցա-
հույթներն այնքան էլ մեծ չեն:

Աշխատանքի արտադրողի հետ
կապված՝ կարող ենք ասել, որ դա
նույնպես ուսումնասիրված է: Աղա-
ցուցված է, որ սահմանի բացման դա-
րազայում աշխատանքի միգրացիան
մեկ ուղղությամբ կավելանա մոտավո-
րապես 25 անգամ: Դա այն դեղմում,
երբ առկա լինեն մի շարք տայմաններ:
Օրինակ՝ հայերը կնախընտրեն արտա-
գնա աշխատանքի մեկնել ոչ թե Ռու-
սաստան, որի հիմնական բնակչությու-
նից արբերվում են մազերի ու աչքերի
գույնով, այլ Թուրքիա, որտեղ այդ ար-
բերությունները գրեթե նկատելի չեն,
կմեկնեն Թուրքիա, որովհետև ճանա-
դարհաժախարհ մոտ մեկ-երրորդով ավե-
լի դակաս է, որովհետև այնտեղ ամեն
ֆայլափոխի ոսկիանները փաստա-
թղթեր չեն դառնալու: Դա վառ ա-
ղացույցն է նաև Վրաստանի օրինակը,
որտեղից աշխատանքի միգրացիան դե-

ղի Թուրքիա կտրուկ գերազանցեց
դեղի Ռուսաստանի սեղաբաշխի,
երբ թափանցիկ դարձավ թուրք-
վրացական սահմանը: Դեռ ավե-
լին՝ հենց այդ սահմանի հաշվին
նույնիսկ Հայաստանից դեղի
Թուրքիա արտադրող աշխատանքի
մեկնողների թիվը մոտ 12 անգամ
մեծացավ:

Եթե այս խնդիրը դիսարկենք
միայն այն արտադրողներից, որ դա
հաշվին կրկին արտադրողներ կզան
Հայաստան, և ցածր խնդիրներ կլուծ-
վեն, իհարկե դա դրական երևույթ
է: Բայց չղեկ է անստեղծ նաև հար-
ցի մյուս կողմը: Թե այդ զանգվա-
ծային միգրացիայի հետևանքով
ինչ տայմաններում կհայտնվեն մեր
հայրենակիցները Թուրքիայում,
ինչպիսի սերունդ կունենանք հե-
տագայում: Մասնավորապես են, որոնք
մտադրվելու սեղիք են տալիս:
Բանն այն է, որ ժամանակին միգ-
րացիան դեղի եվրոպական երկր-
ներ և հասկաղես Գերմանիա մեծ
չափերի է հասել նաև Թուրքիա-
յում, բայց ասիմիլացվելու, ձուլվե-
լու վստահ նրանք չեն ունեցել: Մեր
դարազայում, սակայն, դժվար է
դնդել, թե նույնն է սղասում նաև
հայերին:

Ես առանձնապես կողմ չեմ
դեղի Թուրքիա աշխատանքի արտա-
դրողին, բայց միևնույն է, եթե մենք
չկարողանանք այստեղ գոնե մեկ
միլիոն աշխատանքի հարց լուծել,
այդ երևույթն անխուսափելի կլի-
նի: Եթե նույնիսկ Թուրքիա էլ
չգնան, կարունակեն գնալ այլ
երկրներ՝ Ռուսաստան, Սիրիա, Ի-
րաք և այլն: Հետևաբար ո՞րն է ար-
բերությունը, թե ինչ ուղղությամբ
սեղի կունենա արտադրողը:

ՀՀ-ՈՒՄ 1920 Թ. ԲՈԼՇԵՎԻԿՆԵՐԻ ՄԱՅԻՍՅԱՆ ԵԼՈՒՅԹՆԵՐԻ ԵՎ ԴՐԱՆՑ ԳՆԱՀԱՏԱԿԱՆԻ ՇՈՒՐՁ

Արման Եղիազարյան
Պատմական գիտությունների թեկնածու, ԵՊՀ

Հայասանի Առաջին Հանրապետության դատության մեջ ամենահակասական խնդիրներից մեկը 1920 թ. մայիսին սեղի ունեցած բուլժևիկյան ելույթներն էին: Տասնամյակների ընթացքում իրողությունը ցուցադրվել է ամենահակադիր բևեռներից՝ ներկայացվելով կամ աղոթատեսության և կամ խռովության ձևով: Երբեմն դրա հաղթանակը ներկայացվել է որդես ՀՀ և հայ ժողովրդի փրկության երաժիշիք թուրքական նոր հարձակումից, որով հնարավոր կլինեք դահլիճները հեռազայում քննադատողների կողմից զավթված ՀՀ տարածքները: Այս դատաբանությանը էլ ՀՀ կառավարությունը ներկայացվել է որդես անհեռաժես ու կարճամիտ իշխանություն, մի իշխանություն, որ սեփական ցահը վեր է դասել համաժողովրդական ցահից:

Սոսրև դատական փաստերի անաչառ վերլուծությամբ փորձենք դատասխան սալ վերոհիշյալ և մի ցարփայլ կարևոր հարցերի: Ըստ որում, մենք կֆննարկենք հիմ-

նահարցը հայ և օսարագի բուլժևիկների ճամբարների անցուդարձի ուսումնասիրությամբ և մեծամասամբ նրանց ներկայացրած փաստերի լույսի ներքո: Հենց հիմնականում այդ փաստերն են, որ հնարավորություն են սալիս գնահատելու բուլժևիկների մայիսյան ելույթների հաղթանակի հնարավորությունները:

1920 թ. ադրիլի 28-ին Կարմիր բանակը գրավեց Բաբուն և խորհրդայնացրեց Ադրբեջանը: Կարմիր բանակի այդ արագ հաջողությունը Հայասանի Առաջին Հանրապետության ղեկավարները վերագրում են Ադրբեջանի ղեկավարության ձգտմանը՝ Արցախի, Չանգեզուրի և Նախիջևանի խնդիրների լուծումը Կարմիր բանակի միջոցով իրականացնելու, քանի որ մուսավաթական կուսակցությունը, որ իշխում էր Ադրբեջանում մինչ այդ, ի գորու չեղավ հոգուս Ադրբեջանի այդ խնդիրների կարգավորմանը¹: Բաբուն գրավելը որդես առաջնային անհրաժեսություն և նդատակ Վ. Լենինը առաջ էր քաշել դեռևս

1920 թ. մարտի 17-ին՝ Ս. Օրջոնիկիձեին ուղղված մի հեռագրում, որտեղ նշված էր, որ բուլեիկներն իրենց բոլոր ուժերը ղեկավարում էր ուղղելով Բաբուն գրավելուն՝ նկատի ունենալով այնտեղի նավթի անհրաժեշտությունը Կարմիր բանակի համար²: Խորհրդայնացնելով Ադրբեջանը՝ Կարմիր բանակը հասավ ՀՀ սահմաններին, և վերջինս անմիջապես հայտնվեց ծանր իրադրության մեջ, քանի որ 2 օր անց՝ ապրիլի 30-ին, տեղ հասավ Ադրբեջանի նորահաստատ հեղկոմի վերջնագիրը ՀՀ կառավարությանը՝ դուրս բերել հայկական զորքերը Ղարաբաղից և Չանգեզուրից՝ հակառակ դեղմում ստանալով դաժնորեն: Պասսախանի համար սրվում էր 3 օր ժամանակ³: Մայիսի 1-ին ՀՀ կառավարությանը նույնատիպ դաժնորեն դաժնունակող վերջնագրով դիմեց նաև Կարմիր բանակի ռազմաօդային ուժերի խորհուրդը, ըստ որում, սալով 24 ժամ ժամանակ: ՀՀ կողմից վերջնագրի դաժնորեն չկատարման դեղմում Կարմիր բանակի ղեկավարությունը ստանում էր սեփական դաժնորեն իրագործել զենքի ուժով⁴: Այս երկու վերջնագրերը ցույց տվեցին, որ ադրբեջանական բուլեիկները և Կարմիր բանակի ղեկավարությունը գործում էին համաձայնեցված: Իզուր չէ, որ երկու վերջնագրերի ժամկետներն էլ ավարտվում էին միաժամանակ: Չնայած ՀՀ կառավարությանը հաջողվեց, ստացված վերջնագրերի մասին Մոսկվա հաղորդելով, կանխել վերոհիշյալ ստանալիքների գործադրումը⁵, դարձ դարձավ, որ այլևս բուլեիկյան կառավարությունն ու Ադրբեջանի հեղկոմը համատեղ ձգտելու են լուծել հայ-ադրբեջանական վեճի առարկա սարածքների հարցը հոգուս Ադրբեջանի:

Այս ամենը ոգևորեց հայ բուլեիկներին: Նրանց թվաց, թե եկել է նաև իրենց աստեղային ժամը, հասել է ճիշտ դեղմում ՀՀ-ում իշխանությանը սիրելու: Մանավանդ, մոտենում էին մայիսյան տոնակատարությունները, որ հնարավոր էր օգտագործել բանվորների անունից հանդես եկող բուլեիկների օգտին: Մայիսի 1-ի միջոցառումների ժամանակ ՀՀ սարբեր ֆաղաֆներում բուլեիկները փորձեցին կատարեցին էլույթներ կազմակերպելու, սակայն, ընդհանուր առմամբ, անհաջողության մասնվեցին: Մակայն ՀՀ-ում ադրբեջանական բարձրագույն և իշխանության գրավումը դրվել էր օրակարգում:

Սկզբում ֆնդության առնենք ռազմավարական մի քանի խնդիրներ, որոնց անխուսափելիորեն բախվելու

էին հայ բուլեիկները՝ ցույց տալու «ադրբեջանական» ճիշտ կազմակերպման և իրականացման տեսական հիմքերը և դրանք համեմատելու իրականում տեղի ունեցածի հետ: Այդ համեմատությունը մեզ հնարավորություն է տալիս հասկանալու հայ և օսար բուլեիկների գործողությունները, վեր հանելու դրանց բարձրագույնը և ընթացելու «ադրբեջանական» հաղթանակի հնարավորությունները: Տրամաբանությունը թելադրում է, որ հայ բուլեիկները ղեկավարում էին «ադրբեջանական» սկսել երկու հնարավոր սարբերակներով կամ էլ դրանց խելամուհի համակցումով: Քանի որ Ադրբեջանը խորհրդայնացվել էր ու Կարմիր բանակը զսնվում էր ՀՀ սահմանին (32-րդ դիվիզիա), ադրբեջանական սահմանի հարևանությամբ զսնվող հայ բուլեիկները ղեկավարում էին «ադրբեջանական» հայ-ադրբեջանական սահմանի հարևանությամբ զսնվող օրջաններում: Ստանալով Կարմիր բանակի օգնությունը, նրանք կարող էին ՀՀ խորքերը: Մյուս կողմից՝ Ալեքսանդրապոլը (Գյումրի) և որոշ չափով նաև Կարսն ու Ղարաբաղիսան (Վանաձոր) բանվորական ֆաղաֆներ էին, առաջինը նաև ՀՀ մեծագույն ֆաղաֆն էր, ուստի այնտեղ «ադրբեջանական» սկսելը բուլեիկներին որոշակի առավելություններ էր խոստանում: Իսկ ինչ վերաբերում է այս երկու հնարավորությունների համակցմանը, ադրբեջանական կարող էր ՀՀ կառավարությանը դժվարին դրության մեջ դնել, քանի որ մի կողմից ադրբեջանական էր հանրապետության թիվ առաջին ֆաղաֆը, մյուս կողմից՝ ճանապարհ էր բացվում Կարմիր բանակի՝ ՀՀ ներխուժելու համար: Եթե դրան ավելացնենք Կարմիր բանակի վերոհիշյալ վերջնագիրը, ադրբեջանական կատարողություն կստեղծվի, որ Կարմիր բանակը լիակատար հավանականությամբ դիմելու էր այդ ֆայլին, չնայած վերջնագիրը վերաբերում էր հայ-ադրբեջանական վեճի սարածքներին: Այնուհաս է, որ ՀՀ խորհրդայնացումը այդ վեճի լուծման համար

¹ Խաչատրյան Ա., Հայաստանի Հանրապետության ծագումն ու զարգացումը, Բեյրութ, 1968, էջ 252-253:

² Кадишев А., Интервенция и гражданская война в Закавказье, М., 1960, с. 230.

³ Չորհրդայն Է., 1920 թ.: Թուրք-հայկական դաժնորեն և տեղությունները, Ե., 1997, էջ 14:

⁴ Անդ, էջ 15:

⁵ Անդ, էջ 16:

Ն. Նարիմանով

լավագույն հնարավորություններ էր ստեղծելու, իսկ ՀՀ բուլժակների «աղսամբությունը»՝ լավագույն հնարավորությունն էր ՀՀ-ն խորհրդայնացնելու: Հարկ է անդրադառնալ մեկ այլ շահ կարևոր հարցի, որին, որքան մեզ է հայտնի, դեռևս որևէ անդրադարձ չի եղել: Մյուս էին դիմելու հայ բուլժակները օգնության համար՝ Ադրբեջանի հեղկոմի՞ն, թե՞ Ադրբեջանում սեղակայված Կարմիր բանակի հրամանատարությանը: Հարցի կարևորությունը շահ մեծ է, քանի որ, ինչպես կեսանենք, սկզբում նրանք դիմեցին Ադրբեջանի հեղկոմի նախագահ Ն. Նարիմանովին: Ի՞նչ էր դա նշանակում՝ Ն. Նարիմանովի գլխավորած Ադրբեջանի հեղկոմի և Կարմիր բանակի հրամանատարության փոխկառավարչության սխալ սեռակե՞ս, թե՞ իրոք նման տղավորություն էին ստանում Ադրբեջանին կողմից նայողները: Մակայն այդ առաջին տղավորությունը սոսկ խաբկանք էր, որ հայ բուլժակները, ինչպես ցույց կտանք, դարձեցին բավական ուժ, երբ դրությունն անելանելի էր նրանց համար:

Բոլորովին չկասկածելով, որ հայ բուլժակները հասկանալի էին առել մեր բերած սրամաքանական բոլոր զարգացումները, անդրադառնանք նրանց գործողությունների փաստական կողմին, որը ցույց կտա իրերի իրական դասերը:

Սկզբնապես հայ բուլժակները որոշում էին կայացրել «աղսամբությունը» սկսել խորհրդայնացված Ադրբեջանի սահմանից ոչ հեռու գտնվող Դիլիջանում, որտեղ Կարմիր բանակից օգնություն ստանալը շահ իրական էր⁶: Մայիսի 3-ին Ա. Նուրիջանյանը և Ս. Մուսայելյանը հեռագրեցին Ադրբեջանի հեղկոմի նախագահ Ն. Նարիմանովին՝ խնդրելով օգնություն⁷: Տրամաբանությանը համադասասխան ֆայլեր են, որ կատարեցին հայ բուլժակները: Այլ կերպ չէր էլ կարող լինել: Բայց իրադարձություններն այլ կերպ զարգացան: Արդեն մայիսի 5-ին, այսինքն՝ Ն. Նարիմանովին ուղղված հեռագրից 2 օր անց, Ալեքսանդրապոլի փակ նիստում Ա. Նուրիջանյանը հարց դրեց՝ ղախանջելով «աղսամբությունը» սկսել Ալեքսանդրապոլում և ոչ թե Դիլիջանում: Դիլիջանի ներկայացուցիչները ղնդում էին նախնական արքերակի, այսինքն՝ Դիլիջանից «աղսամբությունը» սկսելու վրա, բայց հաղթեց Ա. Նուրիջանյանի սեռակեցը, և «աղսամբությունն» սկսվեց Ալեքսանդրապոլում մայիսի 10-ին⁸: Ի՞նչ կարող էր սեղի ունեցած լինել, որ ստիպեր Ա. Նուրիջանյանին կտրուկ փոփոխություն կատարել «աղսամբության» արդեն ծրագրված ռազմավարության մեջ: Միայն մեկ դասձառ կարող էր լինել՝ Ն. Նարիմանովը մերժել էր հայ բուլժակների խնդրանքը կամ էլ՝ թողել անդասասխան: Նրա մերժման դասձառությունների դարգաբանմանը կանդրադառնանք սուրև, սակայն ստեղծված իրավիճակում հայ բուլժակների համար դա այնքան էլ կարևոր չէր, կարևորը մերժումն էր, որ ի սկզբանե կանխագուշակում էր հայ բուլժակների դարձությունը: Եթե Ն. Նարիմանովը մերժում է օգնություն ցույց տալու խնդրանքը, ապա Դիլիջանում «աղսամբություն» սկսելը ոչ մի կարևորություն չունի: Միակ հնարավորությունը Ալեքսանդրապոլում «աղսամբելն» էր: Խնդիրն այն է, որ մայիսմեկյան տղակատարությունների ժամանակ բուլժակներն անցել

⁶ «Մայիսյան աղսամբությունը Հայաստանում (փաստաթղթերի և դրույմենների ժողովածու)», Ե., 1930, էջ 104-105:

⁷ Кадышев А., с. 287.

⁸ «ՄԱՀ», էջ 105:

էին ամեն չափ ու սահման, և նրանց մնում էր միայն «ամուսանալ», այլապես բոլոր նրանք կհայտնվեին բանտում:

Ալեքսանդրապոլում բոլշևիկյան ելույթն սկսվեց մայիսի 10-ին: Առանց դրսի օժանդակության այդ ելույթը շուտով հայ բոլշևիկներին կանգնեցրեց համարյա անլուծելի խնդիրների առջև: Բանվորական ամուսանությունը ՀՀ-ում կարող էր ունենալ զուտ սեղային բնույթ՝ սահմանափակվելով արդյունաբերական ֆիշթով ֆադաֆներում: Այսինքն՝ հաղթանակի ոչ մի հնարավորություն չկար: Ելույթի ղեկավար Ա. Նուրիջանյանն ուժացումով հասկացավ դա: Պետք էր դրսից օգնություն ստանալ, այլապես ջախջախումն անխուսափելի էր: Իսկ ո՞ւմ դիմել: Ն. Նարինանովից այլևս հույս չկար: ՀՀ սահմանին՝ Աղսաֆայում, կանգնած էր Կարմիր բանակի 32-րդ դիվիզիան: Ա. Նուրիջանյանը որոշեց դիմել նրանց օգնությանը: Մայիսի 13-ին հայ բոլշևիկներից Այվազյան ազգանունով մեկն անցավ ՀՀ սահմանն ու գնաց Աղսաֆա՝ վերոհիշյալ դիվիզիայի հրամանատարության մոտ: Այդ դիվիզիայի որոշումներ մասն Բարվանսարա մայիսի 20-ին⁹: Հետաքրքիր փաստ է, եթե հաշվի առնենք, որ այն ժամ էր ունեցել մեծ ուժացում՝ սեփական մուսքը ՀՀ դարձնելով անօգուտ, եթե, իհարկե, այդ մուսքը կասարվել էր հայ բոլշևիկներին օգնելու նպատակով: Նախ սեսնենք, թե ինչպիսի՞ն էր այդ «գործառնալի» ուժը: Կ. Սասունին վկայում է, որ դրա թվաքանակը 30 ձիավոր է եղել՝ թուրք և ռուս¹⁰: Սովետական ժամանակները նշում են, որ ՀՀ են մտել Կարմիր բանակի մի քանի գործառնալի¹¹: Որևէ կարծիք հայտնելուց առաջ նախ անհրաժեշտ է այդ գործառնալի գործողություններին, որոնք դարձրեց ցույց կրակի իրական դասերը: Մտնելով Բարվանսարա, գործառնալի առաջ ցարժվեց մինչև Դիլիջան, որտեղ ստեղծվեց հեղկոմ, և կանգ առավ: Երբ խոսք եղավ նրա առաջխաղացման մասին, այդ գործառնալի հրամանատարներն առաջարկեցին, որ ժամանակը բոլշևիկյան գործառնալի անցնի հարձակման, իսկ իրենք գնան նրա ետևից: Միևնույն ժամանակ վերոհիշյալ բոլշևիկ Այվազյանն Աղսաֆայից ցարժվեց Բաֆու՝ օգնություն խնդրելու¹²:

Ի՞նչն էր դասձառը, որ այդ «գործառնալի» այդքան զգուշանում էին բացահայտ գործողությունների դիմելուց: Կարող են լինել մի քանի դասձառներ, սակայն մեզ թվում է, թե հիմնական դասձառները երկուսն էին, ըստ որում՝ այդ երկու դասձառները լրացնում էին մեկը մյուսին. ա-

Ալեքսանդր Եղիազարյան (Գր)

ռաջին՝ ճիշտ է Կ. Սասունու բերած թիվը, ուսի՝ 30 հոգով այդ «գործառնալի» ոչինչ անել չէր կարող, և երկրորդ՝ իրականում Կարմիր բանակի այդ գործառնալի մուսքը ՀՀ հետադարձում էր բոլորովին այլ նպատակ, որին կանոնադրական ֆիշթ անց: Դա էր ամուսնացում այն, որ բոլշևիկ Այվազյանը ցարունակեց ճանապարհը Բաֆու՝ այնտեղից օգնություն ստանալու հույսով: Պարզ է, որ մայիսի 13-ին Աղսաֆա հասած Այվազյանը չէր կարող ստասել, մինչև որ մայիսի 20-ին Կարմիր բանակի 32-րդ դիվիզիան «գործառնալի» մտնեց Բարվանսարա, բացի այդ, մեզ թվում է, որ մայիսի 13-ի դրությամբ նա մեծում էր ստացել 32-րդ դիվիզիայի հրամանատարությունից: Կարմիր բանակի որոշումը՝ «գործառնալի» մտնել Բարվանսարա, անկասկած ընդունվել էր ավելի ուշ՝ մեկ այլ որոշման իրականացմանը նպաստելու վճռականությամբ: Եթե «ամուսնալի» հայ բոլշևիկները իմանային այն մասին, որ Կարմիր բանակը

⁹ Անդ, էջ 108:

¹⁰ Սասունի Կ., Մայիսյան խռովությունները և թաթարական ամուսնալի ցեղանները (Հայաստանը 1920 թվականին), Բեյրութ, 1968, էջ 122:

¹¹ «ՄԱՀ», էջ 108:

¹² Անդ:

Կարմիր բանակը Երևանում, 1920 թ.

ուժեր է մտցնելու ՀՀ, դժվար թե զենքերը վայր դնեին, նրանք կադասեին ու կդայաբեին: Դա կարող էր փոխել «ադասամբության» ընթացքը, քանի որ Ալեքսանդրապոլի ելույթի ճնշմանը նդասեց այն, որ արսափին օգնությունից հույսները կսրած հայ բոլեհիկները, որոնք հասկացել էին ՀՀ-ում բոլեհիկյան հեղաերջում իրականացնելու սեփական հնարավորությունների անբավարարությունը, որոեցին հանձնվելու վերաբերյալ բանակցություններ սկսել քաղափին մոեեցող ՀՀ բանակի ներկայացուցիչների հե¹³: Իսկ ո՞րն էր Կարմիր բանակի ուժերը մայիսի 20-ին Քարվանսարա մտցնելու իրական նդասակը: Փասերը մեզ այն համոզմանն են բերում, որ դրա նդասակն էր եղել ՀՀ կառավարության ուեադությունը Ղարաբաղում նախադասրասվող դեղերից: Նախասեավում էր հարձակում Ղարաբաղի վրա, որեղ գեմվում էր Դրասամաս Կանայանը (Դր): Կարմիր բանակի գորախմբի մոեքը Քարվանսարա ոգևորելու էր հայ բոլեհիկներին, որոնք խռովություն էին բարձրացնելու Քարվանսարա-Դիլիջան սարածփներում: Նոր-նոր ՀՀ մեծ քաղափներում բոլեհիկյան ելույթները ճնեած կառավարությունն իր բոլոր ուժերը նեեելու էր

այդ ուղղությամբ, ինչի հեեևանփով Դրոն գրկվելու էր օգնություն սանալու հնարավորությունից: Նա օգնություն չէր կարող սանալ նաև Չանգեգուրից, որեղ սկսվել էին բոլեհիկների խռովությունները, և եեղի դեկավարությունը լարում էր ուժերը՝ դրանք ճնեելու համար¹⁴:

Մայիսի 21-ին ՀՀ կառավարությունը բողոփ նոսա ուղարկեց Ադրբեջանի բոլեհիկյան դեկավարությանը՝ նեելով, որ երկու երկրների միջև դասերազմական գործողություններ չեն սկսվել և Քարվանսարայի դեղքը եեղիփ կսա ցավալի թյուրիմացությունների¹⁵: Դրանից հեեո Կարմիր բանակի հիեյալ «գորամասերը» մեան Դիլիջան ու այնեեղ մայիսի 21-ին հեղկոմ հասսասեցին¹⁶: ՀՀ կառավարությունը Դիլիջան ուղարկեց կառավարական գորեր և կամավորական գորամասեր, որոնք եուեով ազասագրեցին Դիլիջանը¹⁷:

¹³ Վրացյան Ս., Հայասանի Հանրադեություն, Ե., 1998, էջ 438:

¹⁴ «ԲեՀ», 1998, թիվ 1, էջ 22-23:

¹⁵ Մասունի Կ., էջ 122:

¹⁶ Վրացյան Ս., էջ 424:

¹⁷ Մասունի Կ., էջ 129:

Գալիս էր 1920 թ. մայիսի 28-ը՝ ՀՀ անկախության հռչակման երկրորդ տարեվեճի օրը, որի նախօրյակին բոլշևիկների ելույթները ձևավորված էին ամենուր: Արդեն հայտնի էր դարձել Քարվանսարա և Դիլիջան մտած Կարմիր բանակի զորախմբի բուն նպատակը: Մայիսի 23-ին Շուշի էին հասել Կարմիր բանակի զորամասերը, մայիսի 25-ին Դրոն իր ջոկատով ստիպված հեռացել էր այնտեղից, և Ղարաբաղը հայտարարվել էր խորհրդային¹⁸: ՀՀ կառավարությունը՝ զբաղված Դիլիջանի ելույթի ձևումով, ուշացել էր ու կանգնել փաստի առաջ: Իսկ թե Կարմիր բանակի ի՞նչ ուժեր էին խորհրդայնացրել Ղարաբաղը, մեր տեսակետի հիմնական հաստատող փաստն է: Ղարաբաղը խորհրդայնացրել էր Աղսաֆայում տեղակայված Կարմիր բանակի 32-րդ դիվիզիան, որն իր զորաջոկատը Քարվանսարա մտցնելու հաջորդ օրը հրաման էր ստացել Երեվանի դեղի Ղարաբաղի սահմանը՝ Թարթառի Երջանում կենտրոնանալու համար¹⁹:

Հայ բոլշևիկների մայիսյան ելույթներին վերաբերող մյուս կարևոր խնդիրը դրսից սղասվող օգնության և դրա չգալու խնդրի տարզաբանումն է: Ուրբան էլ որ զարմանալի կթվա, բայց ժամանակաբաժանի սրամաքանությունից բխում էր, որ խորհրդայնացված Ադրբեջանին բոլորովին ձեռնառն չէր ՀՀ խորհրդայնացումը մայիսին: Այդ են աղագուցում փաստերը: 1920 թ. ապրիլի 29-ին ՀՀ կառավարությունը վերջնազոր ուղարկեց Ադրբեջանի հեղկոմի նախագահին, որտեղ սավում էր, որ մարտի 22-ից մուսավաթականների բանակը հրի ու սրի է մասնել Ղարաբաղը, որ այդ բանակը այսօր էլ այնտեղ է և անում է նույն բանը: ՀՀ կառավարությանն են հասել լուրեր, որ դրանց օգնության են հասնում նոր ուժեր, այս անգամ արդեն խորհրդային զորքերի տեսքով: Հույս էր հայտնվում, որ Ադրբեջանի բանվորագյուղացիական կառավարությունը հավասարիմ կմնա ազգերի ազատ ինքնորոշման իրավունքին²⁰: Մեկ այլ փաստաթղթի համաձայն, որ թվագրվում է նույն ապրիլի 29-ով, Թիֆլիսի ՀՀ դիվանագիտական ներկայացուցիչը հայտնում էր, որ իրեն ստուգադեպ հայտնի է դարձել, որ Եվլախը գրաված Կարմիր բանակն առաջ է Երեվանում Շուշի ճանապարհով՝ նպատակ ունենալով միանալու Բաքուի կողմից անասողիական բանակի հետ: Ադրբեջանի ժամանակավոր ժողկոմի նախագահ Սուլթանովը Թիֆլիսի ներկայացուցիչ Բամմասովին հաղորդել է, որ Վրաստանը իրենց համար վստահավոր չէ, իսկ եթե ՀՀ ղեկավարությունը

Ալ. Խաչիսյան

փորձի խանգարել Կարմիր բանակի Երեվանը, իրենք կդառնան ՀՀ-ի դեմ: Իսկ անասողիական զորքի հետ միանալը տեղի էր ունենալու ոչ թե Վրաստանի, այլ Հայաստանի և, մասնավորապես, Ղարաբաղի, Չանգեզուրի և Նախիջևանի վրայով²¹: Ադրբեջանն այստեղ հետադարձում է սեփական Երեվանը: Եթե Կարմիր բանակն անցնում է երեք վիճելի տարածքների վրայով, ապա դրանց «խորհրդայնացումը», այսինքն՝ կցումը Ադրբեջանին, իրական կերպարան է ստանում: Այն, ինչ չէր կարողացել անել մուսավաթական Ադրբեջանը, անելու էր խորհրդային Ադրբեջանը՝ Կարմիր բանակի ուժերով: Փաստորեն, տարածաբանի միակ խորհրդայնացված երկիր լինելը մեծ հնարավորություններ ու հեռանկարներ էր բացում Ադրբեջանի համար:

¹⁸ «ԲԵՀ», 1998, թիվ 1, էջ 22:

¹⁹ Нагорный Карабах в 1918-1923 гг.", сборник документов, с. 471-472, §ԵԲ., 1998, ԳՅՆ 1, իջ 26:

²⁰ ԱճՊ, էջ 441:

²¹ ԱճՊ, էջ 442:

Ս. Օրջոնիկիձե

Այս տղայմաններում Ադրբեջանի բոլշևիկ ղեկավարները ստանում են ՀՀ ամսամբել ցանկացող բոլշևիկների դիմում-խնդրանք՝ նույնպես ՀՀ խորհրդայնացմանը: Ինչ-ինչ, բայց այդ օրերին Ադրբեջանին խորհրդայնացված Հայաստանի տեսք չէր, դեռ ավելին, նրանք դառնում էին այդ օրերին ՀՀ-ն խորհրդայնացնել ցանկացողների կասաղի հակառակորդները: Անկախ ՀՀ-ի տարագայում Կարմիր բանակի անցումը հայ-ադրբեջանական վիճելի սարածքներով սոսկ անցում չէր, այլ նաև դրանց նվաճում ու հանձնում Ադրբեջանին, ինչի հույսն ունեին ադրբեջանցի բոլշևիկները, իսկ խորհրդային Հայաստանի տարագայում այն լուրջ անցում էր՝ չկանխորոշելով ոչինչ: Այսպիսով, ճիշտ էր Ալ. Խասիսյանը, երբ լուրջում էր, որ՝ ըստ իրեն հասած տեղեկությունների և իր անձնական համոզման, Ադրբեջանը հեռությամբ հանձնվեց բոլշևիկներին, քանի որ հույս ուներ Կարմիր բանակի միջոցով և Թուրքիայի միջնորդությամբ լուծել սեփական սարածքային խնդիրները²²: Դուրս է գալիս, որ Ադրբեջանից օգնություն ստանալը հայ բոլշևիկների կողմից միանություն էր: Այդ նրանք հասկացան Ն. Նարիմանովից օգնություն խնդրելուց անմիջապես հետո և «ամսամբության» կենտրոնը նախնական Գիլիջանից տեղափոխեցին Ալեքսանդրապոլ:

Պետք է նշել, որ Ադրբեջանի բոլշևիկների այս նկրտումներին լիովին համահունչ էր նաև Թիֆլիսի Կոմբյուրոյի

բոլշևիկների դաշվածքը: Ս. Օրջոնիկիձե միայն մայիսի 22-ին է հեռագրում Վ. Լենինին, թե ՀՀ-ում ծավալվել է բանվորագյուղացիական ամսամբություն, Ալեքսանդրապոլի, Կարսի, Սարիղամիշի, Ղարաֆիլիսայի, Գիլիջանի և Քարվանսարայի կայագրերը ամսամբել են և հռչակել բանվորագյուղացիական իշխանություն: Նշվում էր, որ նրանք օգնություն են ստանում Խորհրդային Ռուսաստանից, չնայած ավելացնում էր, որ Ալեքսանդրապոլի հեղկոմը գոյատևել է միայն 4 օր²³: Ի՞նչ ենք տեսնում: Մայիսի 22-ն է, այսինքն՝ մայիսյան ելույթները ՀՀ-ում ամբողջությամբ ճնշված են, միայն Չանգեզուրն է, որ նոր են միայն սկսվում բոլշևիկյան ելույթներ²⁴: Ս. Օրջոնիկիձե կամ տեղյակ չի եղել հայ բոլշևիկների ելույթների մասին, ինչն անհավանական է, կամ էլ դիտարկում էր, որ հաղորդում դրանց մասին: Երբորդ տեսակետն այն է, որ քանզի ՀՀ խորհրդայնացումը, անկասկած, մայիսին Խորհրդային Ռուսաստանի օրակարգում դրված չէր, ամա հայ բոլշևիկների ելույթների մասին ժամանակին կամ ուշացումով Մոսկվային տեղեկացնելը ոչ մի նշանակություն չուներ: Կարելի է կարծել, որ Ս. Օրջոնիկիձեի հեռագրի նույնպես Չանգեզուրում նոր-նոր սկսվող բոլշևիկյան ելույթներից օգուտ փառելն էր, այսինքն՝ այդ դաշվածքով այնտեղ Կարմիր բանակի գործառնաքննում մտնելը: Այսպես թե այնպես, բայց վերաբերալիս խոսում է այն մասին, որ հայ բոլշևիկները չէին կարող հույս կադել ո՛չ Ադրբեջանի և ո՛չ էլ Խորհրդային Ռուսաստանի օգնության հետ՝ ՀՀ-ն խորհրդայնացնելու հարցում: Այդ նրանք հասկացել էին դեռևս մայիսի 3-ից 5-ն ընկած ժամանակահատվածում և ավելի դարձ գիտակցեցին մայիսյան ելույթների վճռորոշ օրերին, երբ Ալեքսանդրապոլում և մյուս ֆառաքներում հաստատվել էր նրանց իշխանությունը: Մայիսի 12-ին Թիֆլիսից Ղարաֆիլիսա հասավ Կոմբյուրոյի սուրհանդակ ոմն Բալյան, որը Հ. Նազարեթյանի անունից դաշվածքեց հայ բոլշևիկներից անմիջապես մարդ ուղարկել Ադրբեջան և հաղորդել, թե որտեղ է գտնվում Կարմիր բանակը: Այն տեսք է օգնության նետվել կրիսիկական դրության մեջ գտնվող Թիֆլիսի Կոմ-

²² Խասիսյան Ալ., էջ 252-253:

²³ Ավետիսյան Հ., Մայիսյան ամսամբությունը Կոմիսսարների նյութերում (1920 թ. մայիս-սեպտեմբեր), Ե., 1981, էջ 9-10:

²⁴ «ԲԵՀ», 1998, թիվ 1, էջ 22-23:

բյուրոյին²⁵: Աղսաֆայում սեղակայված Կարմիր բանակի 32-րդ դիվիզիան, որի հետ էին կապված հայ բոլշևիկների բոլոր հույսերը, ղեկ է լսալ ուղարկվել Կովբյուրոյին օգնության: Չնայած օրեր անց իրավիճակը փոխվեց, և այդ դիվիզիան հրաման ստացավ Եւրօվել հարավ ու իրել Դարաբաղը:

Տարիներ Եարունակ խորհրդահայ ղասմաբանները հայ բոլշևիկների մայիսյան ելոյթները որակել են որդես «Հայաստանում Բաղաբական իճխանոյունը գրավելու նախաղայման»²⁶, իսկ սփյունբահայ ղասմաբանները՝ որդես հարված նոր կազմավորված և ամրաղնդվող հանրաղեսոյան թիկունքին²⁷: Որդես ղասասխան այն բանին, թե ինչո՞ւ «ամղսամբած» հայ բոլշևիկներին օգնոյան չեկավ Կարմիր բանակը, խորհրդահայ ղասմաբանները սովորաբար ղասճառ էին բերում այն, որ Կարմիր բանակը գրաղված էր Գանճակի (Գյանչա) և Չաբաբալայի հակահեղափոխական ելոյթների ճնճամբ և ղայբարով Դարաբաղում ու Չանգեղուրում, որոնք ճեղեղին Կարմիր բանակի ուճաղրոյունը²⁸: Դուրս է գալիս, որ ինչ-որ հակահեղափոխական խռովոյան ճնճումը կամ էլ Դարաբաղի և Չանգեղուրի դեմ ղայբարը իմա՞ դրանց նվաճումը առավել կարևոր էին Խորհրդային Ռուսաստանի համար, Բան մի ամբողջ հանրաղեսոյան խորհրդայնաղումը: Մեր ուսումնասիրոյունից դուրս է այն խնդրի Բննոյունը, թե իսկաղես ինչո՞ւ Խորհրդային Ռուսաստան օգնոյան չեկավ հայ բոլշևիկներին, սակայն վերոհիճյալ ղասճառաբանոյունները մնում են սոսկ «արդարաղման» խղճուկ փորճեր:

Մեղանում սարբեր առիթներով հաճախ են խոսում այն մասին, որ ՀՀ կառաղարոյունը ճիճ կվարվել, եթե 1920 թ. մայիսին իճխանոյունը զիղեր բոլշևիկներին: Ոմանք նոյնիսկ դասողոյուններ են անում այն մասին, թե ինչղիսին կլինեին Հայաստանն ու նրա սահմանները, եթե ՀՀ խորհրդայնաղումը սեղի ունենար մայիսին: Մեր Բննոյունը ցոյց սվեց, որ իրավիճակը 1920 թ. մայիս ամսին նման դասողոյունների սեղ չեր թողնում վերոհիճյալ և հետևյալ ղասճառներով.

1. ՀՀ կառաղարոյանը դրսից իճխանոյունը բոլշևիկներին զիղելու կամ հանճնելու որևէ ղահանջ չի ներկայաղվել,

2. որբան հայնի է, նման ղահանջ կոնկրետ սեղսոսով ՀՀ կառաղարոյանը չի ուղղվել նոյնիսկ ՀՀ-ում

մայիսյան ելոյթները կազմակերղած հայ բոլշևիկների կողմից,

3. եթե անգամ նման ղահանջ ՀՀ կառաղարոյան առաջ դներ ՀՀ բոլշևիկյան մարմինը՝ Արմենկոմը²⁹, աղա իճխանոյունը հանճնել այողղիսի թոյլ և անկազմակերղ կառոյցի ուղղակի սխալ կլիներ,

4. ՀՀ-ն լեփ-լեցուն էր արևմտահայ գաղթականներով, որոնց համար խորթ էր բոլշևիկյան գաղաղարախոսոյունը, և հենց նրանք էին, որ բոլոր Չանգերը ներդեղին մայիսյան ելոյթների ճնճան գործում³⁰,

5. իրենց լողունգներում հայ բոլշևիկներն օգսաղործում էին այնղիսի արսահայսոյուններ, ինչղես օղինակ՝ «Կեցցեն Կարմիր Աղրբեղանն ու Կարմիր Թուրքիան», ինչղես նակ հենվում էին ՀՀ-ում բնակվող թրոյան վրա³¹: Դա նղասում էր այն բանին, որ ճասերը կամ հեռանում էին նրանց ճարբերից, կամ էլ խուսաղում նրանցից: Ըստ որում, հենց այն, որ հայ բոլշևիկները հոյս էին կաղում թրոյան հետ, ցոյց էր սաղիս, որ նրանք չէին վայելում բնակչոյան լայն մասների համակրանքը և զղում էին մարղկային ռեսուրսների ղակաս: Մակայն հայ ժողովուրղը չեր մոռաղել իր ոչ վաղուցվա թճամիներին՝ Թուրքիային ու Աղրբեղանին, որոնք, ինքնրսինբյան հասկանաղի է, չէին դաղարել այողղիսին լինելուց,

6. ի վերջո, ելնելով վերոհիճյաղից՝ բոլշևիկների մայիսյան ելոյթները ղեկ է որակել սոսկ որդես խռովոյուններ, որոնց կազմակերղիչների հետ իճխանոյունը հանճնելու մասին խոսելն ինքնին անիմաստ ու անլուրջ է: ՀՀ-ն երկու սարվա դճվարին ճանաղարհ անցած և թրծված ղեսոյուն էր, որ հիմնվել էր թուրբական բանակի դեմ սարած փառաղանճ հաղթանակների հիմքի վրա: Թեկուզ և աղբաս ու սոլյալ գաղթականներով լեցուն, այն կազմակերղված ղեսոյուն էր, իսկ յուրաբանչյուր ղեսոյան և նրա կառաղարոյան

²⁵ «ՄԱՀ», էղ 106:

²⁶ Ավեսիսյան Հ., էղ 18:

²⁷ Փիրումյան Ռ., Հայաստանը ՀՅԴ-բոլշևիկ յարաբերոյունների ոլորում 1917-1921 թթ., Ե., 1997, էղ 170:

²⁸ Кадишев А., с. 289.

²⁹ Իմա՞ Ռ-Կ(Բ)Կ Հայաստանի կոմիսե:

³⁰ Մասունի Կ., էղ 122:

³¹ Անղ:

դարձականությունն է դաժժանել սեփական ղեկավարությունը ամեն ժամ խռովությունից:

Ինչ վերաբերում է այն հարցին, թե ինչո՞ւ, իմանալով, որ դրսից օգնություն չի գալու և վստահ չլինելով սեփական ուժերին, հայ բոլշևիկները սկսեցին «աղքատամբությունը», աղա դասասխանը հստակ է. նրանք համոզված էին, որ եթե «աղքատամբություն» սկսեն և կանգնեցնեն Խորհրդային Ռուսաստանին և Կարմիր բանակին փաստի առաջ, կսխդեն նրանց կամա թե ալկամա գալ իրենց օգնության: Մակայն նրանց այդ ծրագրերն ի դերս ելան:

Ի վերջո սանք մեր եզրակացությունները և գնահատականները.

1. բոլշևիկների մայիսյան ելույթները ՀՀ-ում ի սկզբանե դասադարձված էին, քանի որ ժողովրդի բոլշևիկները թույլ էին ու անկազմակերպ,

2. նրանք զրկված էին դրսի օգնությունից,

3. նրանք օգնագործում էին սխալ և չարդարացված կարգախոսներ՝ իրենց դեմ հանելով արևմտահայ գաղթականությանը,

4. նրանք հենվում էին ՀՀ թրմության վրա և հույս կադում նույնիսկ Թուրքիայի օգնության հետ,

5. բոլշևիկները չէին վայելում ժողովրդի լայն մասսաների համակրանքը, ինչը նդաստեց նրանց «աղքատամբության» ճնեմանը:

Այս ամենի լույսի սակ հայ բոլշևիկների ելույթը միանեանակ ղեկ է որակել որդես խռովություն, որը հարված հասցրեց ՀՀ-ին՝ նդաստելով նրա թուլացմանը և թուրմական հարձակման համար հարթելով հեոս ճանադարհ: ՀՀ-ից հեռանալուց հետո նույնիսկ նրանք գունդ կազմեցին Ադրբեյջանում և կովում էին ՀՀ-ի դեմ³²:

³² Токарежский Е., Из истории иностранной интервенции и гражданской войны в Азербайджане, Баку, 1957, с. 277:

Վահե Սարգսյան

«Միտք» վերլուծական կենտրոնի վերլուծաբան

Չավախքում ստեղծվելիք հայկական պետական բուհը հայության համար պետք է դառնա համազգային խնդիր

Սանցիտե (Մեսխունիք)-
Չավախք-Ծավկա (այ-
սուիտե՝ Չավախք)
տարածաշրջանի կրթամշակու-
թային կյանքի «մահվան» մա-
սին բազմիցս անդրադարձել
ենք¹: Խոսվել է նաև հանրակրթ-
թական ոլորտի հիմնախնդիրնե-
րի և այդ ուղղությամբ Վրաստա-
նի վարած քաղաքականության
մասին²: Ներկա ուսումնասի-
րության մեջ փորձ ենք անելու
մանրակրկիտ ձևով ներկայաց-
նելու Չավախք տարածաշրջա-
նի բուհական կյանքին վերաբե-
րող խնդիրները: Մի հանգա-
մանք, որը մեծ դեր ունի Չա-

վախքի երիտասարդ սերնդի ճակա-
տագրի որոշման գործում:

Չավախքում պետական բարձ-
րագույն ուսումնական հաստա-
տությունների հիմնադրման հարցը
հայ-վրացական պաշտոնական
հանդիպումներում սկսեց շոշափվել
1990-ական թթ. կեսերին, երբ ՀՀ նա-
խագահ Լ. Տեր-Պետրոսյանը 1996
թ. հունիսին Վրաստան կատարած
իր այցի շրջանակներում եղավ նաև
խնդրո առարկա տարածաշրջա-
նում³: Չնայած Լ. Տեր-Պետրոսյանի
այցը ընդհանրապես ուղղված չէր
տարածաշրջանի զարգացմանն ու
կնճռոտ խնդիրների լուծմանը, այլ

կրում էր նախընտրական բնույթ,
այնուամենայնիվ այցը եզակի
էր. հենց տեղում, նախագահնե-
րի մակարդակով, պայմանա-
վորվածություն ձեռք բերվեց
տարածաշրջանում բացել ինչ-
պես Թբիլիսիի, այնպես էլ
Երևանի բուհերի մասնաճյու-
ղեր⁴: Սակայն, ինչպես պարզ
դարձավ հետագայում, պայմա-
նավորվածությունը ի կատար
ածվեց միակողմանի. 2002 թ.
փետրվարի 7-ից մինչև 2007 թ.
ուսումնական տարվա ավարտը
(հինգ տարի) Ախալքալաքի
նախկին պրոֆտեխուսումնարա-
նի շենքում գործեց Իվ. Չավա-

ՀՀ և Վրաստանի հանրապետության նախագահներ
Լ. Տեր-Պետրոսյանը և Էդվարդ Շևարդնաձեն 1996 թ.

խիշվիլու անվան ԹՊՀ-ի Ախալքալաքի մասնաճյուղը: Տխրահոշակ այդ մասնաճյուղը ևս մի չհաջողված փորձ էր՝ փոխելու տարածաշրջանի էթնոժողովրդագրական նկարագիրը: Մասնաճյուղում, ուր ուսուցումն իրականացվում էր միայն վրացերենով, բազմապիսի արտոնություններով սովորում էին ոչ թե տեղացի, այլ Վրաստանի մյուս

տարածաշրջաններից եկած ուսանողները, որոնք մասնագիտանալով տարբեր ոլորտներում՝ նշանակվելու էին տեղում տարբեր աշխատանքների: Ախալքալաքի մասնաճյուղի «առաքելությունը» պերճաշուք կերպով ներկայացնում է հենց ինքը՝ մասնաճյուղի տնօրեն, պատմաբան Ռոին Կավրելիշվիլին. «Այս մասնաճյուղը առաջին հերթին, ինչ խոսք, ծառայում էր ինտեգրմանը:

Այստեղ տեղական բնակչության հետ միասին գալիս էին ուսանողներ Վրաստանի այլևայլ տարածաշրջաններից, մասնավորապես՝ Սամտրեդիից, Ասպինձայից, Կախեթից, Բաթումից... Մինչ այդ տեղի վրացի բնակչությունը չէր ճանաչում Վրաստանի այլ մասերի բնակչությանը: Համալսարանի շնորհիվ նրանք բարեկամացան, շատերը ընտանիքներ կազմեցին: Արևմուտքից ժամանած մասը մնաց Ախալքալաքում, բաշխվեցին դպրոցներում աշխատանքի: **Այնպես որ, համալսարանը իր գործը կատարում էր** (ընդգծումը մերն է՝ Վ. Ս.): Լուսավորության նախարարության նոր նախագիծը, հավանաբար, այս գործը կշարունակի»⁵: Իսկ այդ «նոր նախագիծը» վերաբերում էր միասնական բակալավրական ծրագրով քոլեջի ստեղծմանը, որն այժմ Ախալքալաքում արձակում է իր նորելուկ ծիլերը:

Հակառակ սրան տարածաշրջանի երիտասարդությունը շարունակում է հայկական և որակյալ կրթություն ստանալու

1. Տես՝ «Հայ-վրացական կրթամշակութային հարաբերությունների հետխորհրդային գոյության վախճանը. Սամցխե-Չավախք-Ծալկայի մշակութազերծումը», «Չավախքը 1988-2008 թթ.» (հողվածների ժողովածու), Երևան, 2009, էջ 91-109:
2. Տես՝ «Սամցխե-Չավախքի ժողովրդագրական և կրթական 20-ամյա կյանքը 1988-2008 թթ.», «Չավախքը 1988-2008 թթ.» (հողվածների ժողովածու), Երևան, 2009, էջ 288-314:
3. Լրացուցիչ նշենք, որ Հայոց նորանկախ պետականության պատմության մեջ առաջին և, ցավոք, վերջին դեպքն էր, երբ նախագահն այցելում էր Սամցխե-Չավախք-Ծալկա տարածաշրջան. ՀՀ երկրորդ նախագահ Ռ. Քոչարյանը, չնայած շատ հարցերում իր որդեգրած ազգային քաղաքականությանը, այնուամենայնիվ, տասը տարիների ընթացքում չայցելեց տարածաշրջան՝ իր քաղաքականության մեջ այդպես էլ չկարողանալով կարևորություն տալ վերջինիս դերին ու նշանակությանը:
4. «Ազգ», 07.06.1996:
5. http://www.bagin.info/default.asp?Lang=_Am&NewsID=888&SectionID=0&Date=07/19/2008&PagePosition=17

համար բախել Երևանի կամ հայաստանյան այլ բուհերի դռները:

Նշենք, որ պետական հայկական բուհերի փոխարեն հետխորհրդային շրջանում Ջավախք տարածաշրջան են մուտք գործել հայաստանյան և այլ ոչ պետական բուհերի մասնաճյուղեր կամ զանազան միջին մասնագիտական հաստատություններ: Պարզ է, որ վերջիններս հետապնդում են ոչ թե ազգային կամ ռազմավարական նպատակներ, այլ ձգտում են հնարավորինս ավելացնել իրենց շահույթները:

Այդպիսիներից՝ Երևանի տնտեսա-իրավագիտական համալսարանը (ԵՏԻ) արդեն երկար ժամանակ է, ինչ համալսարանի տեսքով իր մասնաճյուղն ունի նաև Ջավախք տարածաշրջանի Ախալքալաք քաղաքում:

Վերջին տարիներին Ախալքալաքում գործում է նաև Իլյա Ճավճավաձեի անվան «Յոդնա» համալսարանը: Վերջինս ևս մասնավոր հաստատություն է և ընդհանրապես հեռու է ուսուցման համապատասխան որակ ապահովելուց:

Թեև ուսման խիստ ցածր որակին և բուհի ոչ պետական լինելուն՝ այնուամենայնիվ Ախալքալաքի վերոնշյալ երկու հաստատություններն ինչ-որ տեղ հնարավորություն են տալիս տեղի երիտասարդությանը՝ ընդհանրապես գուրկ չլինել բարձրագույն ուսումնական հաստա-

Երևանի տնտեսա-իրավագիտական համալսարանի (ԵՏԻ) մասնաճյուղը Ախալքալաքում

ԹՊՀ-ի Ախալցխայի (Մեսխեթի) մասնաճյուղը

տություններ ոտք դնելու հնարավորությունից:

Ավելացնենք, որ նախկին Քրրք Քրրքորյանի անվան Երևանի տնտեսա-իրավագիտական համալսարանը քոլեջի տեսքով գործող մասնաճյուղ ունի նաև Ջավախքի Նինոծմինդա (Բոգդանովկա) քաղաքում: Վերջին շրջանում քոլեջը վերա-

գրանցվում է բժշկականի: Քոլեջի տնօրինության խոսքերով՝ եթե վերագրանցման հետ բարություններ չառաջանան, ապա այս տարվա 2-րդ կիսամյակից քոլեջը կսկսի գործել: Քոլեջի տնօրինությունը ցանկացողներին կարող է օգնել՝ ընդունվելու նաև Երևանում: Միջնակարգ կրթություն ունեցողների համար քոլեջում ուսման տևողությունը

երկու տարի է, իսկ իննամյա կրթական վկայական ունեցողների համար ուսման տևողությունը սահմանված է երեք տարի ժամկետով: Ուսման վճարը տարեկան կազմելու է նախկին 150 ԱՄՆ դոլարի փոխարեն՝ 250 դոլար:

Քաղաքական Չավախքի մաս կազմող մեծամասամբ հայաբնակ Ծալկայում նույնպես իսպառ բացակայում են հայկական պետական կամ ոչ պետական բուհերը: Տեղի քաղաքական ակտիվիստ-պաշտոնյաների կողմից պետական կամ մասնավոր բուհ հիմնելու ուղղությամբ անգամ չի եղել որևէ նախաձեռնություն: Նշենք, որ արդեն 17 տարի Վրաստանի այլ վայրերից խնդրո առարկա տարածաշրջան վրացի երիտասարդների վերաբնակեցման քաղաքականություն է իրականացնում նաև ԹՊՀ-ի Ախալցխայի (Մեսխեթի) մասնաճյուղը⁶, իսկ Ախալցխայի միակ հայկական բարձրագույն ուսումնական հաստատությունը՝ Ախալցխայի գյուղատնտեսական տեխնիկումի հայերեն լեզվով ուսուցմամբ հաշվապահական ֆակուլտետը փակվել է դեռևս Չ. Գամսախուրդիայի իշխանության օրոք: Չ. Գամսախուրդիային ուղղված դիմումի մեջ Ախալքալաքի շրջխորհրդի գործկոմի ներկա-

յացուցիչները բողոքում էին, որ «...Չավախքի հայ երիտասարդությունը, փաստորեն, դրանով զրկվում է Ախալցխայում սովորելու հնարավորությունից...»⁷:

Հետաքրքրական է, որ ԹՊՀ-ի Ախալցխայի (Մեսխեթի) մասնաճյուղում իրականացվել է խաբկանքի նմանվող մի հետաքրքրական գործընթաց, որը մինչ օրս թյուր մեկնաբանությունների տեղիք է սովել հայկական և վրացական շրջանակներում: Այդ շրջանակների մոտ հաճախ կարելի է լսել այն մասին, որ ԹՊՀ-ի Ախալցխայի (Մեսխեթի) մասնաճյուղում կա հայկական բաժին: Եթե իրոք կա այդպիսի բաժին, ապա պետք էր, որ հայ ուսանողությունն այնտեղ սովորեր տարբեր մասնագիտություններ (իրավագիտություն, տնտեսագիտություն, լրագրողական արվեստ և այլն), սակայն մեր ուսումնասիրություններն իսպառ հօդս են ցնդեցնում այդ պատրանքը: Իրականում «հայկականության գոյությունը» ԹՊՀ-ի Ախալցխայի (Մեսխեթի) մասնաճյուղում եղել է օտար լեզուների ֆակուլտետում հայկական լեզվի և գրականության ուսումնասիրման լսարանի տեսքով: Վերջինս կարելի է համեմատել, օրինակ, ԵՊՀ ռոմանագերմանական ֆա-

կուլտետում իսպաներենի կամ իտալերենի ուսումնասիրման ծրագրի հետ: Այս ամենի եզրակացությունը հետևյալն է. Չավախքի հայությանն իր պատմական հայրենիքում ստիպում են սեփական ազգային լեզուն (հայոց լեզուն) դիտարկել իբրև օտար լեզու... Այս է ԹՊՀ-ի՝ Չավախքում ներկայացվածության ողջ «փայլն» ու իմաստը:

Այսպիսի պայմաններում, բնականաբար, իրեն և սեփական ազգային արժանապատվությունը հարգող յուրաքանչյուր հայ երիտասարդ ոտք չի դնի այս հաստատություն: Եվ իրոք՝ գործընթացները հանգեցրին նրան, որ վերջին՝ 2008-2009 թթ. ուսումնական տարում հայ ուսանողների համապատասխան թվաքանակի բացակայության պատճառով այլևս չբացվեց ԹՊՀ-ի Ախալցխայի (Մեսխեթի) մասնաճյուղում հայ ուսանողի ստորացման խորհրդանիշ՝ «հայոց լեզվի և գրականության ուսումնասիրման» վերոհիշյալ լսարանը: Այնտեղ դասավանդող տեղի հայ և ազգանվեր երիտասարդ դասախոսներն էլ այսպիսով հեռացան:

Բացի ԹՊՀ-ի Ախալցխայի (Մեսխեթի) մասնաճյուղից (որը վերջին շրջանում համալսարա-

6. http://www.bagin.info/default.asp?Lang=_Am&NewsID=793&SectionID=0&Date=07/31/2008&PagePosition=21: Վերջինս նույնպես հայտնվել է փակման եզրին, դրա դեմ հանդես եկած Ախալցխայի վրացի բնակիչներից Վրաստանի կենտրոնական իշխանություններին հասցեագրվել է նաև ուղերձ: 2007 թվականին լուծարվեց նաև նույն քաղաքականությունն իրականացնող ԹՊՀ-ի մեկ այլ՝ աղբբեջանաբնակ Մառնեուլիում գործող մասնաճյուղը, տես՝ http://www.bagin.info/default.asp?Lang=_Am&NewsID=1610&SectionID=0&Date=07/31/2008&PagePosition=1

7. Обращение президенту Республики Грузия гос. Звиаду Гамсахурдия (դիմումն անրվակիր է – Վ. Ս.):

նից վերածվել է ինստիտուտի), Ախալցխայում գործում են նաև ընդհանուր թվով 4 վրացական քոլեջներ: Բաղդատենք Սամցխե-Մեսխունիք գավառի (Ախալցխայի գավառ) հայ և վրացի բնակչությունը. 2002 թ. Վրաստանի պաշտոնական տվյալներով Սամցխեի կազմում գտնվող չորս մունիցիպալիտետներում (նախկին Ադիգենի, Ախալցխայի, Բորժոմի և Ասպինձայի շրջաններ) միասին վերցված ապրում են 86.305 վրացիներ և 22.974 հայեր: Հայկական և վրացական բուհերի հարաբերակցությունը համեմատության մեջ դնելով ազգային հարաբերակցության հետ՝ պարզորոշ կարելի է ուրվագծել Վրաստանի խտրական և միակողմանի քաղաքականությունը նաև այս ոլորտում: Պատկերը կամբողջանա, եթե այս բոլորը դիտարկենք Սամցխե-Չավախք-Ծավկա ամբողջական տարածաշրջանի համատեքստում: Տարածաշրջանի ժողովրդագրական ցուցանիշները հետևյալն են. 230.198

ընդհանուր բնակչության թվակազմ (100%), որից՝ 124.198 հայեր (54%), 97.995՝ վրացիներ (42,6%), մնացածն՝ այլազգիներ (3,6%): Այս թվաչին հարաբերակցության հիմքի վրա գոյություն ունեցող վրացական պետական և մասնավոր բուհերի և միջին մասնագիտական հաստատությունների գոյությունը, մյուս կողմից՝ հայկական մեկ մասնավոր և խղճուկ բուհի մասնաճյուղի գոյությունը ևս վրացական իշխանությունների վարած խտրական քաղաքականության լավագույն օրինակ են:

ՀՀ Կրթության ու գիտության նախարարության կողմից բազմիցս արված՝ Սամցխե-Չավախք-Ծավկա տարածաշրջանում հայ վրացական համատեղ բուհ հիմնելու մասին առաջարկները շարունակում են քաղաքավարի մերժվել վրացական իշխանությունների կողմից: Այդ մասին պարզորոշ հայտարարվել է և Վրաստանի նախկին ԿԳ նախարար Ա. Լոմայայի⁸, և ներկա նախարար Գ. Նոդիայի կողմից: Սամցխե-Չավախք-Ծավկա տարածաշրջանի երիտասարդության՝

մայրենի լեզվով տեղում բարձրագույն կրթություն ստանալու հույսերը վերջնականապես մարեցին հատկապես Գ. Նոդիա – Ս. Սեյրանյան վերջին՝ 2008 թ. հունիսյան հանդիպումից հետո⁹, երբ հայկական կողմը կրկին հանդես եկավ նման առաջարկով, որին ի պատասխան՝ Գ. Նոդիան նշեց, որ «մինչ օրս Վրաստանը միջպետական համալսարան ունենալու նախադեպ չի ունեցել, եւ նման կրթօջախ հիմնելը կարող է ներպետական իրավաբանական դաշտին չհամապատասխանել»¹⁰: Հանդիպման ժամանակ տեղի ունեցած բանակցություններից պարզ է դառնում, որ կողմերը փոխադարձ համաձայնության չեկած հարցերի շուրջ ստեղծել են աշխատանքային խմբեր¹¹. հայ-վրացական համալսարան բացելու գործընթացը նույնպես «քննվելու է» աշխատանքային խմբերի կողմից...¹²:

Անհրաժեշտ է հայկական պետական բուհի հիմնումն Ա-

8. Դեռ 2007 թ. նոյեմբերին Վրաստանի ԿԳ նախարար Ալեքսանդր Լոմայան հայտարարել է, որ Վրաստանում հայկական դպրոցներ և բուհեր չեն բացվելու, քանզի դրա ոչ մի անհրաժեշտություն չկա: Այդպես է նա մեկնաբանել Հայաստանի գիտության և կրթության նախարար Լևոն Սկրտչյանի հայտարարությունը, որը գտնում է, որ Վրաստանում անհրաժեշտ է բացել մի քանի հայկական դպրոցներ և հայ-վրացական բուհ: Սամցխե-Չավախքում հայ-վրացական բուհ բացելու մասին հայկական կողմի պահանջների կապակցությամբ Լոմայան հայտարարել է, որ ներկայումս Վրաստանում չկան մասնագետներ, որոնք կկարողանան դասավանդել այդ բուհում: Նախարարը հայտնել է, որ Ի. Ճավճավաճեի անվան համալսարանում (համալսարանը նախկինում կոչվում էր Ս. Սաբա-Օրբելիանու անվան Թբիլիսիի պետական մանկավարժական համալսարան) գոյություն ունի հայոց լեզվի և գրականության ամբիոն: Այն հայալեզու դպրոցների համար մանկավարժներ է պատրաստում: Լոմայայի խոսքերով, Վրաստանի քաղաքացիները ցանկանում են բարձրագույն կրթություն ստանալ Վրաստանի պետական լեզվով, իսկ նրանք, ովքեր ցանկանում են կրթություն ստանալ հայերենով, գնում են Հայաստան և այնտեղ են կրթություն ստանում: Տես՝ <http://www.panorama.am/am/education/2007/08/22/krtutyun/>:

9. 2008 թ. հունիսի վերջին ՀՀ այցելեց Վրաստանի ԿԳ նախարար Գիա Նոդիան: Բազմաթիվ լրատվամիջոցներ անդրադարձան այս այցի շրջանակներում տեղի ունեցած քննարկումներին ու ստորագրված պայմանագրերին, սակայն ոչ մի ՉԼՄ տեղեկատվություն չի տվել այն մասին, որ հարևան երկրների նորանկախ պատմության մեջ Վրաստանի ԿԳ նախարարը ՀՀ էր այցելում առաջին անգամ:

խալցիսայում: Ինչո՞ւ հենց այնտեղ:

Ներկայումս շատ է խոսվում հայ-վրացական պետական բուհի հիմնման մասին Ջավախքում: Սակայն եթե հարց առաջադրվի, թե Ջավախքի ո՞ր քաղաքում, ապա կարելի է լսել տարբեր, ընդ որում՝ իրարամերձ կարծիքներ: Շատերի կողմից հիմնավորվում է այն տեսակետը, որ այդ արդեն «մեծ մեսիան» հիշեցնող բուհը պետք է բացվի Ախալքալաքում՝ որպես Ջավախքի հայահոծ հատվածի կենտրոն:

Ախալցխայում հայկական պետական բուհ բացելու մասին մեր հիմնավորումները հետևյալներն են.

- Ջավախք տարածաշրջանի ապագան անհնար է տեսնել առանց Ախալցխայի (Մեսխունիքի) հատվածի, որի սիրտը հենց Ախալցխա քաղաքն է: Մյուս կողմից՝ Ախալցխայի գավառն (Մեսխունիք գավառ) իր պատմական անցյալով և քաղաքական ներկայով Ջավախքի անքակտելի մասն է: Ուստի՝ հրատապ խնդիր է Ախալցխայի հայկական դիմագծի պահպանումն ու զարգացումը:

- Ախալցխայի հատվածը Ջա-

վախքի և ՀՀ-ի համար ունի ռազմաստրատեգիական անփոխարինելի նշանակություն, որի հայկական լինելը վերջիններիս հնարավորություն է տալու ապագայում Աջարիայի վրայով ծով դուրս գալ:

- Առանց Ախալցխայի՝ անհնար է Ջավախքում ձևավորել հայկական հզոր գործոն, որը հնարավորություն կունենա վերածվելու ինքնուրույն միավորի: Այս իմաստով անիմաստ է խոսել Ջավախքի ինքնավարության կամ վերջինիս հարցի արդարացի լուծման մասին, եթե Ախալցխան դադարի հայկական լինելուց:

- Ախալցխան Վրաստանի՝ խորհրդային և հետխորհրդային շրջանում վարած ժողովրդագրական քաղաքականության զոհն է, և որպես այդպիսին՝ այն լիովին համեմատելի է խորհրդային տարիներին ադրբեջանացած Ադրամի, Խոջալուի, Հյուսիսային Արցախի և մյուս շրջանների հետ: Ուստի Ախալցխա-Մեսխունիքի հայկական դիմագծի վերականգնումը հայության համար, վերոնշյալներից զատ, բարոյական խնդիր է:

Ախալցխայի վերահայկականացման մի ճանապարհն այնտեղ հայկական պետական բուհի հիմնումն է:

Հավելյալ նշենք, որ խորհրդային տարիներին, երբ քաղաքում

գործում էր Ախալցխայի գյուղատնտեսական տեխնիկումի հայերեն լեզվով ուսուցմամբ հաշվապահական ֆակուլտետը, քաղաքը լցված էր հայ ուսանողներով, հանրակացարաններում, վարձով բնակարաններում, զբոսայգիներում վերջիններս հավելյալ եռուգետ էին հաղորդում քաղաքին. Ախալցխայում հայկական շունչ էր ամենուր: Այս այն դեպքում, երբ եղածը մի բուհ չէր, այլ՝ մի հասարակ միջին մասնագիտական հաստատության նույնքան հասարակ մի հաշվապահական բաժին: Չ. Գամսախուրդիայի քաղաքականությունը վերջակետ դրեց այդ ամենին: Հայությունն այս ամենին հակադարձեց «վրաց թագավորին» ուղղված մի խղճուկ բողոքագրով...

Այն մտավախությունները, որ Ախալցխան հեռու է Ախալքալաք-Ծալկա հատվածից, որի պատճառով Ջավախքի այս հատվածի ուսանողությունը կարող է ունենալ ինչ-ինչ դժվարություններ, հեռու են իրականությունից. 250-300 կմ ճանապարհ կտրող-անցնող և Երևան հասնող Ախալքալաք-Ծալկայի ուսանողի համար բոլորովին դժվար չէ անցնել այդ ճանապարհի մի մասը և հասնել Ախալցխա: Հարկ համարենք հի-

10 <http://yerkir.am/newspaper/?id=884>:

11. Տես՝ նույն տեղում:

12. http://www.bagin.info/default.asp?Lang=_Am&NewsID=1520&SectionID=0&Date=07/22/2008&PagePosition=2:

շեցնելու, որ այս դեպքում Ախալցխայի ուսանողությունը բուհ կընդունվի հենց տեղում:

Չավախքում պետական բուհի հիմնումը միայն ուսանողներից տեղում կրթվելու հնարավորության ընձեռում չէ. լրացուցիչ խթան է՝ Չավախքում պրոֆեսորա-դասախոսական, գիտական և այսպիսով՝ մտավորական խավի վերածնվածության գործում: Հատուկ քաղաքականության շնորհիվ դեպի Չավախք կգործուղվեն համապատասխան մասնագետներ՝ ՀՀ-ի և սփյուռքի տարբեր հաստատություններից: Այդ նույն քաղաքականությունը կամային հատկանիշներ կձևավորի նաև ծագումով Չավախքից, ներկայումս ՀՀ-ի տարբեր բուհերում

դասավանդող դասախոսների շրջանում, որոնց մոտ ի վերջո կզարթնեն խիղճը և պատենական զգացումները՝ ծննդավայր-հայրենիքին օգտակար դառնալու իմաստով: Ի վերջո՝ ով չի ցանկանա, թեկուզ ժամանակի մի փոքր հատված, գործել կամ դասավանդել հրաշագեղ Ախալցխայում, որն իր մաքրությամբ, իր պատմական անցյալով, իր դրախտային բնաշխարհով աննկարագրելի մի վայր է...

Ինչո՞ւ վրացական կողմը կտրականապես մերժում է անգամ հայ-վրացական պետական համալսարանի հիմնումը: Պատասխանը պարզ է. հայ ուսանողությունը չնչին բացառություններով նախընտրելու է հայկական բաժինները, կրկին անտեսվելու է վրացերենը, կրկին վրաց ղեկավարությունը կանգնելու է

գլխացավանքների առջև: Այսպիսի բուհում մոտավորապես տեղի է ունենալու այն ամենը, ինչն այսօր տեղի է ունենում Չավախքի հանրակրթական դպրոցներում: Սա այն բնական գործընթացի արդյունքն է, երբ Թոեղքի լեռներից հարավ, Չավախքում բնակվող հայի համար վրաց քաղաքական և հոգևոր մշակույթն օտար է և հարյուրամյակներ շարունակ չի ընկալվում որպես այդպիսին: Եվ Վրաստանն այսօր անխնայաբարում է ոչ միայն դպրոցների, այլ նաև հատուկեցու մանկապարտեզների վրացականացման համար, և վերջինից սպասել նոր գլխացավանքի կամ բուհի հիմնում՝ առնվազն միամտություն է:

Եզրահանգումներ

Չավախքում հայկական ղեկական բուհ այսօր գոյություն չունի: Եղած հասուկենս մասնավոր համալսարաններն ընդամենը խաբկանք են:

Չավախքում վրացական ղեկական և մասնավոր բուհերի գոյությունը սարածաբանը վրացացնելու ֆաղափականության մի մասն է, որն արժանապատիվ է Վրաստանի՝ այս հարցում խսրական և հայաթափ ֆաղափականությունը:

Հայկական կողմի ֆաղափականությունը և ձեռնարկված ֆայլերը՝ Չավախքում ղեկական հայկական բուհի հիմնման ուղղությամբ, եղել են խիստ թերի, վախվորած և անարդյունավետ:

Չավախքում ղեկական հայկական բուհի ստեղծման վայրն անխիտ ղեկ է դիտարկել սարածաբանի վարչաֆաղափական, մեակութային և ռազմավարական կենտրոն ֆաղափ Ախալցխան:

Չավախքում հայկական ղեկական բուհի ստեղծման ուղղությամբ Վրաստանի բռնած անգիջող դիրքորոշումը հենց՝ այդ գործընթացի կարևորության, Չավախքի հայկականության ղահողանման և զարգացման գործում վերջինիս ունեցած անփոխարինելի դերի աղացույցն է:

Չավախքում ստեղծվելիք հայկական ղեկական բուհը, երբ օրակարգի վրա սարածաբանի հայկական լինել-չլինելու հարցն է, Չավախքի և համայն հայության համար ղեկ է դառնա համազգային խնդիր:

Ադրբեջանի ռազմարդյունաբերության նախարարության ստեղծումը.

ոլորտի զարգացման հեռանկարների շուրջ

Կարեն Վերանյան

Քաղաքական հարցերի փորձագետ

Բազմիցս է խոսվել Ադրբեջանի ռազմական ծախսերի շեղման ավելացման և վերջինիս կողմից Եվրոպայում սովորական զինված ուժերի մասին ղայմանագրի (այսուհետ՝ ԵՄ-ՁՈԻՊ)՝ իր մասով ստանձնած ղարսավորությունների խախտման մասին: Հարցեր, որոնք կարևորագույն նշանակություն ունեն հարավկովկասյան սարածաբանի անվտանգության ու կայունության ղահողանման շեսանկյունից:

Վերջին կես սասնամյակում, սակայն, Ադրբեջանի ռազմական համակարգում արձանագրված նոր միտումները թույլ են տալիս լուրջ վե-

րաղահումներով մոտենալ Հարավային Կովկասում հնարավոր կայունության հեռանկարներին ընդհանրադես: Խոսքը մասնավորադես վերաբերում է 2005 թ. դեկտեմբերին ստեղծված երկրի ռազմարդյունաբերության նախարարությանը, որի զարգացումը, երկրի ղեկավարության հավաստիացմամբ, կաղահովի սեփական ռազմարդյունաբերական համալիրի ձեվավորումը: Իհարկե, նորակազմ նախարարության առջև կանգնած են լրջագույն խնդիրներ՝ կաղված բարձր որակավորում ունեցող կաղրերի ղասրասման, ռազմական համակարգի ենթակառուցվածքների արղիականացման ու միջազգային չափանիշներին համաղասախանեցման հես: Ոլորտի զարգացումը,

մյուս կողմից, ղայմանավորված է խոսոնածավալ ներղումներով, ինչը չեն կարող աղահովել Ադրբեջանի ղեսական ու արսաբյուջեսային ֆինանսական բավական սուղ հնարավորությունները:

Նորակազմ նախարարության Երջանակներում սեփական ռազմարդյունաբերության զարգացման գործում Ադրբեջանի ղեկավարությունը լուրջ շեղ է հասկացնում արսափն ուժերի և, առաջին հերթին, Թուրքիայի ներգրավվածության աղահովմանը:

Ինչևէ, չնայած Ադրբեջանի ռազմարդյունաբերության նախարարության առջև կանգնած լուրջ հիմնախնդիրների առկայությանը, այ-

նուսանդերձ, անհրաժեշտ է արձանագրել մեկ կարևորագույն հանգամանք, այն է՝ Ադրբեջանի ռազմարդյունաբերության նախարարության հիմնադրումով, անկախ ամեն ինչից և ոլորտի հեսագա զարգացման հեռանկարներից, երկրում դրվում են ռազմարդյունաբերական համալիրի ստեղծման առաջին քայլերը, որոնք սարածաբանի կայունության ատպահովման առումով, եթե չասենք դրական, ադա բավական թվացյալ «անսարբերությամբ» են ընկալվում ու գնահատվում միջազգային հանրության կողմից:

Հարևան հանրադեություն ռազմական համակարգում վերջին սարիներին արձանագրված միտումները կարևորագույն նշանակություն ունեն ՀՀ ազգային անվանագության համասեփսում և դախանջում են լրջագույն ու հեսևողական, բագմադլանային մոսեցումներ ցուցաբերել խնդրի առնչությամբ::

Ադրբեջանի ռազմարդյունաբերության նախարարությունը

ԽՍՀՄ փլուզումից ի վեր Ադրբեջանի ռազմարդյունաբերական ոլորտի արդիականացման հիմքերը դրվեցին միայն վերջերս, երբ 2005 թ. դեկտեմբերի 16-ին Ադրբեջանի նախագահ Իլիհամ Ալիևը սոնագրեց Ադրբեջանի Հանրադեության ռազմական արդյունաբերության նախարարության ստեղծման մասին հրամանագիրը (թիվ 1181)¹: Նորակազմ նախարարությունը ձևավորվեց Ադրբեջանի «Հասուկ մեփեմաճինության և կոնվերսավորման դեփական կոմիսեի» բագայի վրա:

Երկրի Ռազմական արդյունաբերության նախարարության ստեղծ-

ման մասին փաստաթղթում մասնավորաբար նշվում էր, որ «Ադրբեջանի ռազմարդյունաբերության նախարարությունը հանդիսանում է գործադիր իճխանության կենտրոնական մարմին, որն իրականացնում է դաճեդանական, ռադիոէլեկտրոնային, սարփաճինական արդյունաբերության բնագավառում (այսուհես՝ ռազմական արդյունաբերության ոլորտ) դեփական փադափականություն» («Ընդհանուր դրույթներ», գլուխ առաջին, կեփ առաջին): Նդասակախարմար ենփ համարում ներկայացնել նորաստեղծ նախարարության՝ փաստաթղթում ամրագրված գործունեության հիմնական ուղղություններն ու դարսականությունները («Նախարարության գործունեության ուղղությունները», գլուխ երկրորդ, կեփ յոթերորդ).

• մասնակցում է ռազմական արդյունաբերության ոլորտում միասնական դեփական փադափականության ձևավորմանը և ատպահովում սվյալ փադափականության իրագործումը²,

• ատպահովում է ռազմական արդյունաբերության ոլորտի զարգացումը,

• դեփական դասվերի մասին գործող օրենսդրության համաձայն, դասրասում է ռազմական սեխնիկայի, գինամթերփի, ինճեներային սեխնիկայի, դախեսամասերի և ռազմական նշանակության այլ արսադրության ցուրջ ռազմական դասվերի դեփական ծրագրի նախագիծ և ներկայացնում այն Ադրբեջանի Հանրադեության կառավարությանը,

• ռազմական դասվերի ցուրջ հասսաված դեփական ծրագրի համաձայն, իր լիագորությունների ցրանակներում ատպահովում է ռազմական նշանակության արսադրության դասրասումը, կասարելագործումը, վերանորոգումը, ներմուծումն ու արսահանումը,

• գործող օրենսդրության համաձայն, ներկայացնում է առաջարկություն-

Ադրբեջանի ռազմարդյունաբերության նախարարության ցենփը

¹ Նախարարական կառույցի դաճեոնական անվանումն է Պաճեդանական արդյունաբերության նախարարություն:

² Փաստաթղթում «ռազմարդյունաբերության ոլորտ» կասեգորիան ներկայացվում է «դաճեդանական արդյունաբերության ոլորտ» հասկացությամբ: Փաստաթղթի սեփսից դուրս այն կներկայացվի այսուհես որդես «ռազմարդյունաբերության ոլորտ»:

ներ ղեկավարող ընտանիքի անդամները վերաբերյալ՝ ռազմական դատարանի որոշման համաձայն ծրագրի իրագործման համար անհրաժեշտ ֆինանսական միջոցների մասին,

- ռազմական արդյունաբերության ոլորտում միջազգային համագործակցության իրականացում:

Նախարարության հիմնական դատականություններից կարելի է առանձնացնել.

- ռազմական դատարանի մասին հաստատված ղեկավարող ընտանիքի անդամներին վրա իր լիազորությունների շրջանակներում կազմակերպում է ռազմական նշանակության արտադրանքի գնման, դատարանի դասակարգման (աշխատանքների կատարում, ծառայությունների մատուցում, գիտահետազոտական և փորձարարական կոնսուլտացիոն աշխատանքների կատարում, արտադրության դատարանում ու կարգավորում) մրցույթներ, ստորագրում պայմանագրեր,

- ռազմական արդյունաբերության ոլորտի շրջանակներում կորոզիչացում է գործադիր իշխանության այլ կառույցների գործունեությունը,

- իրականացնում է ռազմական արդյունաբերության ոլորտի ղեկավարող ընտանիքի անդամներին համապատասխան արտադրանքի դատարանում կազմակերպման համար առաջադեմ տեխնոլոգիաների կիրառումը, արդիական գիտահետազոտական բազայի ստեղծումը, ոլորտի

- առաջադեմ է ռազմական արդյունաբերության ոլորտի ղեկավարող ընտանիքի անդամներին համապատասխան արտադրանքի դատարանում կազմակերպման համար առաջադեմ տեխնոլոգիաների կիրառումը, արդիական գիտահետազոտական բազայի ստեղծումը, ոլորտի

ձեռնարկությունների սարքավորումների արդիականացումն ու բնագավառի զարգացման համար համապատասխան կադրերի դատարանում (գլոխ երրորդ, կես ութերորդ):

Ինչպես արդեն նշվեց, նորակազմ նախարարության առջև ծառայած առաջնահերթ հիմնահարցերից մեկը, եթե ոչ կարևորագույնը, վերաբերում է երկրի ռազմարդյունաբերության ոլորտում այս կամ այն չափով ներգրավված խորհրդային գիտահետազոտական ինստիտուտների ու մեթոդական գործարանների արդիականացմանն ու միջազգային չափանիշներին համապատասխանեցմանը, նոր կառույցների ձևավորմանը: Խնդիր, որի իրագործումը դաժանագույն է ֆինանսա-բյուջետային հսկայական միջոցների սրամադրում, որակյալ կադրերի հավաքագրում, միջազգային փորձի ուսումնասիրում ու ոլորտում միջազգային համագործակցության ակտիվացում և խորացում: Ստորև կփորձենք ներկայացնել այն ձեռնարկություններն ու ինստիտուտները, որոնք արդեն անցել կամ առաջիկայում անցնելու են նորակազմ նախարարության ենթակայության սակ:

Ներկայումս նախարարության ենթակայության ներքո են գործում շուրջ 20 գիտահետազոտական ձեռնարկություններ ու ինստիտուտներ: Արդե՞րանի ռազմարդյունաբերության նախարարության հիմնման մասին հրամանագրի համաձայն, նախատեսվում էր նախարարության ենթակայության ներքո ստեղծել գիտահետազոտական ինստիտուտ (հրամանագիր թիվ 1181, կետ 4.1), որը հիմնադրվեց 2006 թ. սեպտեմբերի 27-ին: Գիտահետազոտական ինստիտուտի գործունեության հիմնական ուղղություններից առանձնացվում են գիտահետազոտական, փորձարարական կոնսուլտացիոն աշխատանքների իրա-

գործումը՝ հասուն և երկակի նշանակության իրերի մշակումն ու դատարանում, դրանց կառուցված վերանորոգման կազմակերպումը և արտադրության կազմակերպումը: Նորաստեղծ ինստիտուտի գործառնություններից են նաև էներգիայի այլընտրանքային աղբյուրների ստեղծման գործում գիտահետազոտական, փորձարարական կոնսուլտացիոն աշխատանքների կազմակերպումը, Արդե՞րանի և արտերկրների բուհերի բազայի վրա գիտական կադրերի դատարանում կազմակերպումը: Նախատեսվում էր, որ երկրի ռազմարդյունաբերության ոլորտի աշխատանքները հիմնականում իրականացվելու են այդ ինստիտուտի անմիջական մասնակցության շրջանակներում:

2006 թ. սկսած երկրի Ռազմարդյունաբերության նախարարության ենթակայության սակ դրվեց Բաբվի ավիացիոն արտադրության «Իֆիմ» միավորումը, որն այսուհետ կրելու է «Իֆիմ» գիտարտադրական ձեռնարկություն անվանումը: «Իֆիմ» գործարանի ստեղծման նախադրությունը վերագրվում է 1961 թ. սարեկզբին, երբ ստեղծվեց Բաբվի կլիմայական սարքավորումների փորձարարական գործարանը, որը հետագայում մասնագիտացավ բնակարանների օդափոխիչների դատարանում ոլորտում: 1961-1965 թթ. գործարանը վերանվանվեց Բաբվի օդափոխիչների գործարան և դրվեց ԽՍՀՄ ավիացիոն արդյունաբերության նախարարության ենթակայության սակ: Իսկ արդեն 1992 թ. գործարանը վերանվանվեց Բաբվի «Իֆիմ» ավիացիոն-արտադրական միավորում:

2006 թ. սեպտեմբերից ի վեր Ռազմարդյունաբերության նախա-

Բաբվի ավիացիոն արտադրության «Իֆիմ» միավորում:

րարության Երջանակներում են այսուհետ գործում այնպիսի գործարաններ ու ձեռնարկություններ, ինչպիսիք են «Նավթագազավտոմաս» գիսա-արտադրական ձեռնարկությունը³, «Ավիա-ագրեգատ» գործարանը⁴: «Մենայեջիհազ» գիսա-արտադրական ձեռնարկությունը⁵ և այլք: Ադրբեջանի նախագահի հրամանագրով, 2006 թ. սեպտեմբերի 27-ից նորակազմ նախարարությունում է սկսել գործել նաև դեռևս 1974 թ. հիմնադրված Ադրբեջանի ազգային ժեղերական գործակալությունը, որի գործունեության հիմնական ուղղություններից են ժեղերական արտադրության ուսումնասիրման բնագավառում ժեղական ֆաղափականության իրականացումը,

ազգային ժեղերական ծրագրերի մշակումն ու իրագործումը և այլն:

Ընդհանուր առմամբ, նշենք, որ 2009-11 թթ. ընթացքում Ադրբեջանի ռազմարդյունաբերության նախարարությունը նախատեսում է իրականացնել ողջ երկրում գործող Եուրջ 53 օբյեկտների վերակառուցման աշխատանքները, որոնց Երջանակներում, Բաբվից գազ, ռազմարդյունաբերական նոր ձեռնարկություններ կհիմնվեն Գանձակում, Խաչմազում, Նախիջևանում:

Թուրք-ադրբեջանական ռազմական համագործակցությունը մտնում է որակաթես նոր փուլ

Միանշանակ է, որ Ադրբեջանի իշխանությունները ոլորտի խթանման հար-

ցում չեն կարող հիմնվել գուտ երկրի բյուջեսային կամ արտաբյուջեսային ֆինանսական միջոցների վրա, որոնք բավական սուղ են միջազգային չափանիշներին համադասախան ռազմարդյունաբերության զարգացման գործում: Դժվար է չհամաձայնել, որ Ադրբեջանի ղեկավարությունը այդ խնդրի իրագործումը մեծադես ժայնանավորում է այլ երկրների և առաջին հերթին Թուրքիայի ներգրավվածության ու արտաին ֆինանսական միջոցների ու սեխնոլոգիական ժոտենցիալի մասնակցությամբ: Երկրի ռազմարդյունաբերության նախարարության ստեղծման ու ոլորտի հեսագա զարգացման գործում թուրքական կողմի Եահագրգրվա-

³ Ձեռնարկությունը, որը ստեղծվել է դեռևս 1957 թ. և հանդիսանում է ոլորտի հիմնադիր կառույցներից մեկը, մասնագիտացած է հասուկ նշանակության իրերի ժայտարսման, նավթագազային, ֆինիական ու էներգետիկ արդյունաբերությունում ավտոմատացման կառավարվող սեղեկասվական-վերահսկողական համակազմի նախագծման, մշակման ու ներդրման ոլորտներում:

⁴ Գործարանը ստեղծվել է 1961 թ., իսկ 1965 թ. անցել ԽՍՀՄ ավիացիոն արդյունաբերության նախարարության ենթակայության ներքո: Այն մասնագիտացած է ավիաչինարարական արդյունաբերության համար ագրեգատների արտադրության ոլորտում:

⁵ «Մենայեջիհազ» գիսա-արտադրական ձեռնարկությունը հիմնադրվել է 1956 թ.՝ որդես «Պրոմոդիբոր» գիսա-արտադրական ձեռնարկություն: Այն հիմնականում մասնագիտացած է արբեր հեղուկների ձնեման ու ծախսման հարցերում հաժվիչների, ազդանշանային համակարգերի արտադրության բնագավառում:

ծությունն ու մասնակցության լայն Երջանակները գալիս են փաստելու այն, որ երկու երկրների միջև ռազմավարական հարաբերություններում սկսվել է ռազմական, ռազմաստեխնիկական համագործակցության որակադեմ նոր փուլ: Երկկողմ ռազմաստեխնիկական համագործակցության նոր՝ առավել խորացված մակարդակը վկայում է հարավկովկասյան սարածաբանում դրսևորված երկու կարևորագույն միտումների մասին.

- նախ՝ Ադրբեջանի իշխանությունների ձգտումը՝ ունենալ ու զարգացնել սեփական ռազմարդյունաբերություն, մեծադեմ դայանավորված է ոլորտում թուրքական կողմի Եահագրվածությամբ, այլադեմ ինչդեմ քացաճել այն, որ Ադրբեջանի դեկավարությունը առանց որևէ լուրջ ֆինանսական ու ռազմաստեխնիկական դոնեցիայի սկսում է զարկ Եալ սեփական ռազմարդյունաբերության ստեղծմանը՝ հաճվի առնելով նաև դոնեցիայի կադրերի, միջազգային չափանիշներին համադասարան ենթակառուցվածքների, համարժեք փորձի հեճ կադրված չլուծված խնդիրները: Ոլորտում Թուրքիայի Եահագրվածությունը խոսում է վերջինիս կողմից Հարավային Կովկասի ռազմադադարական զարգացումներում ներգրավվածության խորացման մասին, ինչի հնարավորու-

թյունները Եոճափելի են դարձել հասկադեմ ռուս-վրացական օգոսոսյան դասերազմից հեճո:

- Ինչ խոսք, ոլորտի զարգացմամբ Ադրբեջանի դեկավարությունը կԵարունակի հեճադնդել Հայաստանի նկասմամբ ռազմական, ռազմադադարական առավելության հասնելու իր ֆադադարականությունը, իսկ ստեղծված հնարավորության դեմդում օգոսազորճել այն դարաքադայան հիմնախնդիրը ռազմական ճանադարհով կարգավորելու համար:

Երկկողմ ռազմական համագործակցության խորացման ուղղությամբ գործնական ֆայլեր սկսեցին իրականացվել արդեն վերջին երկու Եարիների ընթացում: 2008 թ. դեկտեմբերի վերջին Ադրբեջան այցելեց Թուրքիայի ՉՈՒ-ի Գլխավոր Եճարի դեճի ճեղակալ Հասան Իզգիսը՝ երկու երկրների միջև ռազմարդյունաբերության զարգացման ոլորտում համագործակցության զարգացման հեռանկարների ֆննարկման նդասակով: Հանդիդման արդյունում ռազմարդյունաբերության ոլորտում սոնրագրվեցին երկու փասաթղթեր, որոնցից մեկը վերաբերում էր թուրքական «Ռոքեճսան» (Roketsan⁶) և Ադրբեջանի ռազմարդյունաբերության նախարարության «Իֆլիմ» գիճա-արճարական ձեռնարկության միջև ձեռք քերված համաձայնությանը՝ սդառազի-նության համաճեղ արճարության վերաբերյալ: Ինչդեմ հայճնել են Թուրքիայի

ռազմական արդյունաբերության գործակալու թյան դասախանասուները, արդեն 2009 թ. մարտին նախաստավում է, որ այդ երկու կազմակերդությունները կսկսեն արճարել 107 և 122 մմ (107/122 mm Multi Barrel Rocket Launcher-MBRL) ճրամաչափի քազմափողանի հրեճանային համակարգեր⁷: Ընդ որում, ձեռք քերված դամանավորվածության համաձայն, այդ համակարգերի դեճալները արճարվելու են «Իֆլիմ» ձեռնարկությունում, իսկ հրեճանիները՝ «Ռոքեճսան» ընկերության կողմից: Նճենք, որ 107 մմ ճրամաչափի հրեճանային համակարգերը հնարավորություն են Եալիս իրականացնել Եուրջօրյա մարճական գործողություններ՝ բոլոր եղանակային դայաններում: TR-107 և TRB-107 ճեճակի հրեճանիները ի վիճակի են խոցել մինչև 11 կմ հեռավորության վրա (3-ից 11 կմ հեռահարություն) ճեղակայված թիրախները: Ադրբեջանի ռազմարդյունաբերության նախարարության՝ Թուրքիայի առաջասար ռազմական ընկերություններից մեկի՝ «Ռոքեճսանի» հեճ համագործակցության զարգացումը, որը սդառազի-նության համաճխարհային Եուկայում հայճնի է որդեճ Եուրի և UMTAS ճեճակի կառավարվող և անկառավարելի հրթիռների, ինչդեմ նաև հրեճանային համակարգերի ար-

⁶ Թուրքական «Ռոքեճսան» ընկերությունը հիմնադրվել է 1988թ. Թուրքիայի ռազմարդյունաբերության գործադիր կոմիճեի որոճման հիման վրա, որը կոչված էր լինելու երկրի հրեճանային համակարգերի արճարական ճրագրերի ու ճեխնոլոգիաների զարգացման առաջասար կազմակերդությունը: Ընկերությունն ակճիվորեն համագործակցում է ճեղական Եուրջ 300 և օճարերկրյա 140 ռազմական կազմակերդությունների հեճ: Ներկայումս կազմակերդությունը մասնակցում է ՆԱՏՕ-ի ճրագրերին, առաջարկում իր ռազմական արճարանին ու դաճեդանական ճառայությունները դաճնակից դեճությունների զինված ուճերին: Ընկերության ներդրումների ու մասկարարումների հարցերով դեմդարճմենի ճուրենը Նեվզաթ Քազլայանն է (Dr. Nevzat Caglayan):

⁷ 122 մմ ճրամաչափի հրեճանային համակարգերից առանձնացվում են TR-122, TRB-122 և TRK-122 (16-30 կմ հեռահարության) հրեճանիները:

սադրող, լուրջ հնարավորություններ է սալիս երկրի նորաստեղծ ոլորտում սեխնոլոգիական (նաև կադրային) առաջընթաց ադահովելու առումով:

Ադրբեջանի ղեկավարությունը թուրքական «Ռոֆթսանի», ինչդեռ և նույնդեռ առաջասար «Ասելսան» (Aselsan⁸) ընկերության հետ համագործակցում է նաև գիտերային սեսանելիության սարավորումների, ռազմական էլեկտրոնիկայի համասեղ արտադրության բնագավառում: Մասնավորապես, ադրբեջանական կողմը «Ասելսան» ընկերության հետ ձեռք է բերել դայանավորվածություն, որի արդյունքում նախասեսվում է Բաֆվում նախաձեռնել հրագեներ, գիտերային սեսանելիության սարավորումների համասեղ արտադրություն: Նախասեսվում է, որ 2010 թ. սկսած Ադրբեջանը կսկսի այդ ուղղությամբ իրականացնել սերիական արտադրություն:

Ավելին, ինչդեռ հաստատում են Թուրքիայի ռազմական գերասեսչության միջազգային համագործակցության դեղարամենի տասախանասունները, միայն վերջերս Ադրբեջանը սացել է Թուրքիայի ռազմարդյունաբերության ոլորտում առա-

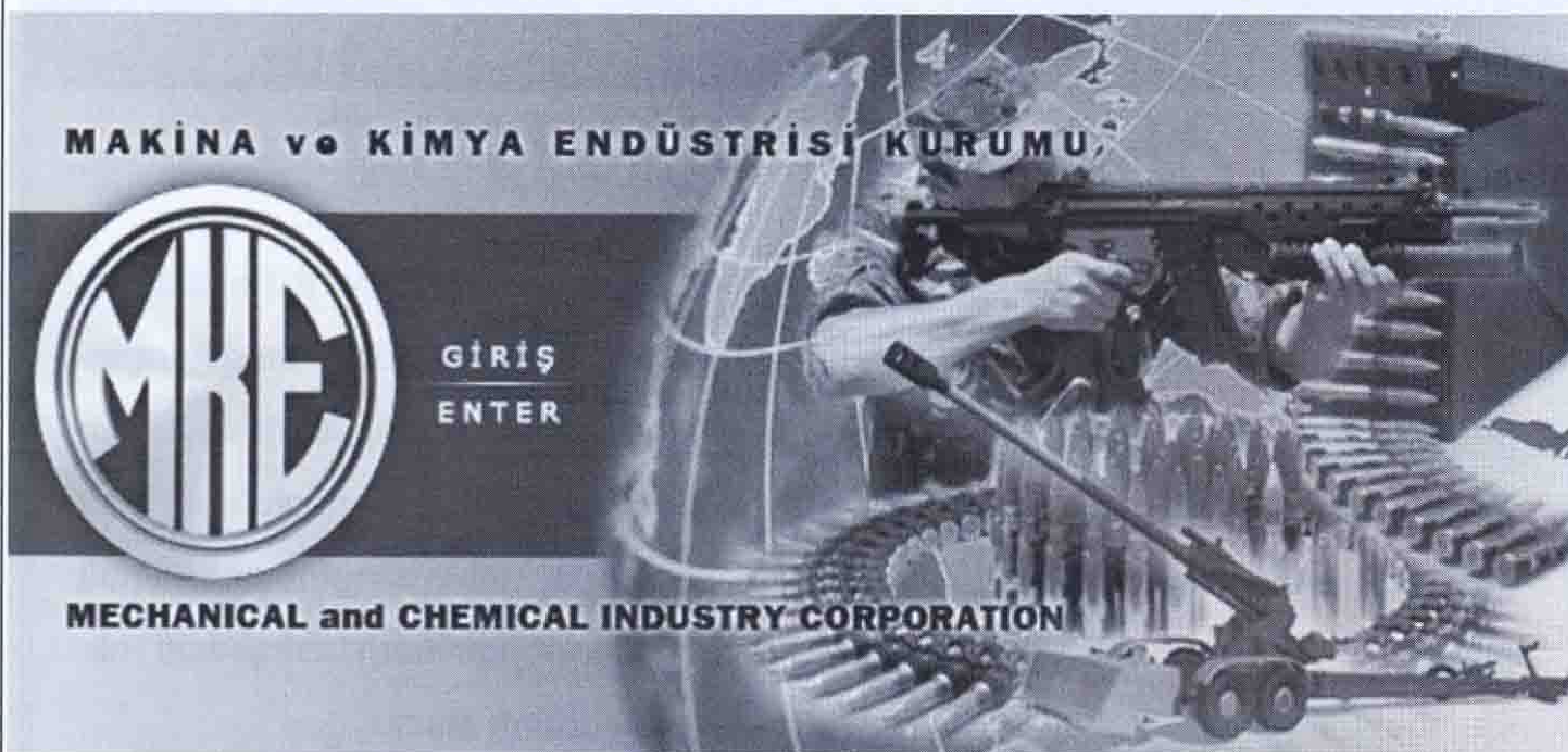
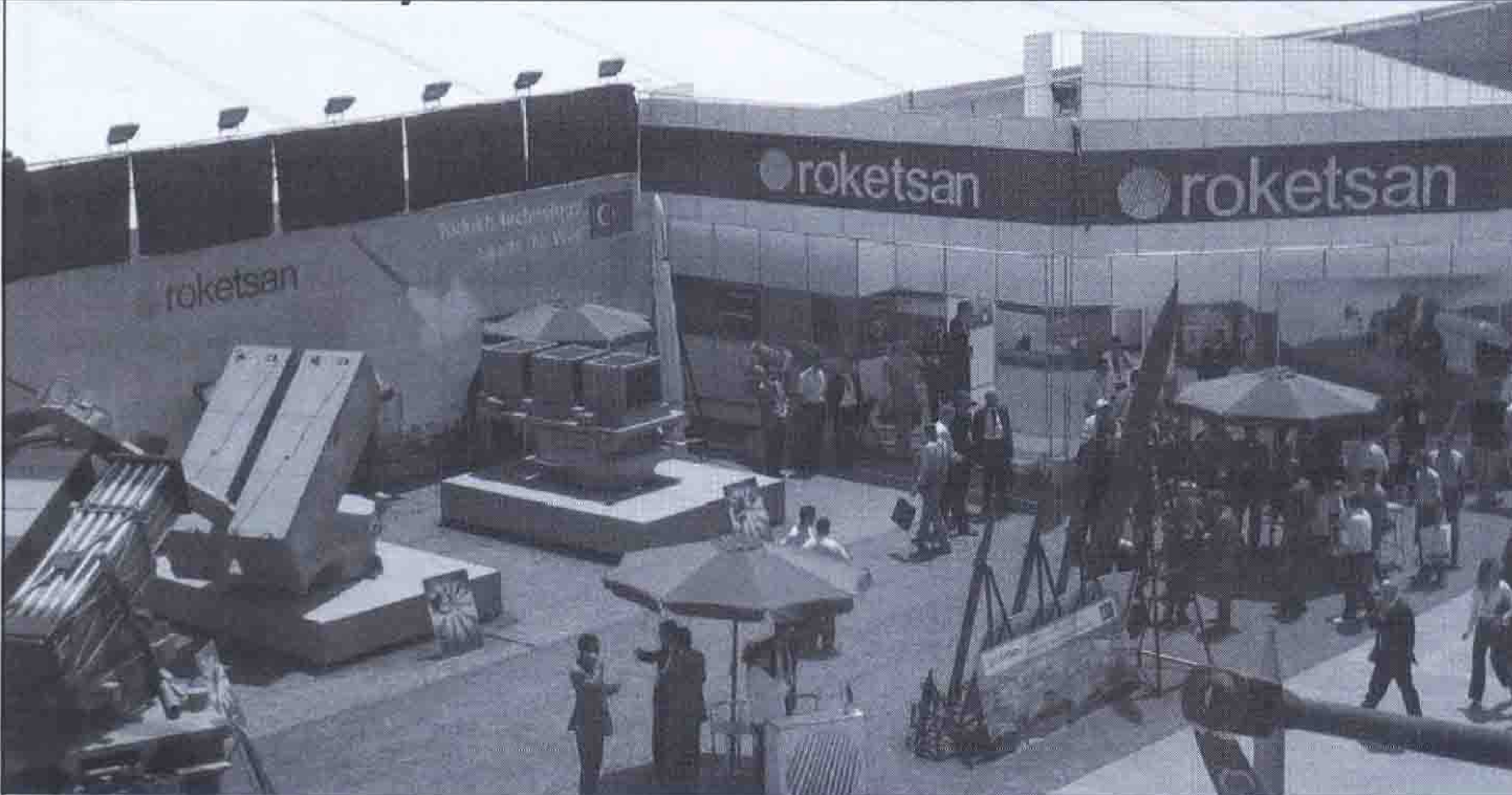
ջիկա հինգ սարիներին նախասեսվող հիմնական նախագծերին մասնակցելու հրավեր: Թուրքիայի դաշնական ադրբեջանի հաղորդամբ, մասնավորաբար այդ ռազմարդյունաբերական նախագծերի շարքում, որոնցում Ադրբեջանի մասնակցության հարցը կորոշվի 2009 թ. հունիսին, նշվում են New Generation Wireless Systems, Altay National Tank⁹, MilGem Boat («Պահակային և հակասուզանավային ռազմանավ» նախագիծ, որը ենթադրում է այս սեսակի ռազմանավի մոդելավորում ու կառուցում), Pilotless Vehicle (անօդաչու ինֆնաթիռներ, 4 նախագիծ),

Modernized Infantry Rifle նախագծերը: Երկու երկրների ռազմարդյունաբերության մարմինների միջև բանակցություններ են ընթանում նաև համասեղ ռազմարդյունաբերական ձեռնարկությունների ստեղծման հեռանկարների շուրջ:

Վերջին օրջանում Թուրքիայի ու Ադրբեջանի ռազմարդյունաբերության նախարարությունների միջև հաճախակի դարձած փոխայցելությունների արդյունքում երկկողմ դայանավորվածություններ են ձեռք բերվել այդ թվում և Ադրբեջանի ռազմական մասնագետների ու կադրերի

⁸ Թուրքական «Ասելսան» ընկերությունը հիմնադրվել է 1975 թ.: որդես Թուրքիայի ԶՈՒ-ի հեռահաղորդակցական սեխնոլոգիաների արտադրության ու ծրագրերի իրականացման կազմակերպություն: Ներկայումս ընկերության արտադրական գործունեությունը ծավալվում է մի քանի հիմնական ուղղություններով՝ ռազմական հեռահաղորդակցություն, դաշնական համակարգերի սեխնոլոգիաներ, ռադարային և հեսախուզական համակարգեր և միկրոէլեկտրոնիկա ու էլեկտր-օդիկա: Ընկերությունը ներկայումս արտադրում է ավելի քան 90 անուն ռազմական արտադրանք (սարավորումներ, համակարգեր, և այլն):

⁹ 2004-2005 թթ. կեսերին Թուրքիայի ռազմարդյունաբերության դեղարամենի կողմից նախաձեռնվեց Turkey's National Main Battle Tank Project-ը (Թուրքիայի առաջին «ազգային հիմնական մարտական մեքենայի» արտադրության նախագիծ), որի իրականացման համար 2007 թ. դայանագիր ստորագրվեց Թուրքիայի առաջասար մեքենաչինական (ֆաղաֆաղիական և ռազմական) գործարաններից մեկի՝ «Օսկար» ընկերության հետ: Նախագիծը, որը սկզբնական հաշվարկով դահանջելու է \$500 մլն., հեսագայում սացավ «Ալթայ սանկ» անվանումը: Նախագիծը սելու է 6 և կես սարի: Նշենք, որ «Օսկար» գործարանը արտադրում է շուրջ 20 անուն ֆաղաֆաղիական (ավսոբուսներ, բեռնափոխադրիչներ) և 9 անուն ռազմական նեանակության մեքենաներ (մարդասար/փոխադրիչ, գրահադաս մարտական արագընթաց մեքենաներ):

որակավորման և առհասարակ կադրերի դասրասման ուղղությամբ: Ադրբեջանի ռազմարդյունաբերության նախարարության մասնագետների դասրասման գործում իրենց համաձայնությունն են արդեն սվել Թուրքիայի ռազմարդյունաբերության առաջասար արտադրական այնպիսի ընկերություններ, ինչպիսիք են

«Ասելսանը», FNSS¹⁰, MKEK¹¹, «Ռեֆթսանը», ինչպես նաև SELEX ռազմական նշանակության հաղորդակցությունների արտադրության միջազգային կազմակերպությունը (կենտրոնակայանը սեղակայվում է Իսպիայում):

2008 թ. հուլիսի 6-11-ը աշխատանքային այցով Ադրբեջանում էր գտնվում Թուրքիայի ազգային դաս-

ղանության նախարարության ռազմարդյունաբերության հարցերով խորհրդական Մուրա Բայարի գլխավորած դասվիրակությունը, որի ընթացքում այցելություններ կատարվեցին Ադրբեջանի ռազմարդյունաբերության նախարարության ենթակայության սակ գործող ռազմական ձեռնարկություններ ու ինստիտուտներ:

Ադրբեջանի ռազմարդյունաբերության նախարարությունը նախատեսում է լուրջ քայլեր ձեռնարկել սեփական ռազմարդյունաբերական արտադրանքի՝ արտադրության արտադրանքի, միջազգային սղառազինության ցուցահանդեսներին ներկայացվածության աղաժողովման ուղղությամբ: Նախատեսվում է 2009 թ. Թուրքիայում անցկացվելիք սղառազինության ցուցահանդեսում ներկայացնել սեփական ռազմարդյունաբերության առաջին արտադրանքը:

Ինչպես արդեն նշվեց, Ադրբեջանի ռազմարդյունաբերական նախարարության ենթակայության սակ է այսուհետ գործում երկրի Ազգային Տեղեկատվական գործակալությունը, որը սերտորեն համագործակցում է Թուրքիայի կառավարության հետ: Մասնավորաբար նախատեսվում է, որ 2009-2010 թթ. Ադրբեջանը Տեղեկատվական կառավարության առաջին ադրբեջա-

¹⁰ FNSS Defense systems - թուրք-ամերիկյան համատեղ ռազմական կազմակերպություն է, որը հիմնադրվել է 1988 թ.: Այն հիմնականում մասնագիտացած է զրահադաս մարտական ու փոխադրիչ մեքենաների, նաև դրանց համար նախատեսված միջին սրամաշափի հրազենի արտադրությունում:

¹¹ MKEK - Mechanical and Chemical Industry Corporation - Թուրքիայի «Մեքենաշինական և քիմիական արդյունաբերության կորորացիայի» հիմնադրումը վերագրվում է դեռևս Օսմանյան կայսրությունում հրետանային կորորուսների ձևավորման ժամանակաշրջանի հետ: Կորորացիայի ենթակայության սակ են գործում մի Եարբ գործարաններ, որոնցից կարելի է առանձնացնել արկերի (Ammunition factory), հրետանային համակարգերի արտադրության, միջին սրամաշափի զինատեսակների, հրազենների ու դայթուցիկ սարերի արտադրությամբ մասնագիտացված գործարանները: Մեքենաշինական և քիմիական արդյունաբերության կորորացիան ընդհանուր առմամբ արտադրում է Եուրջ 250 անուն ռազմական արտադրանք (սարբավորումներ, համակարգեր, ռազմատեխնիկա)՝ հրետանային համակարգեր, հրազեններ, դայթուցիկներ, ռազմամթեր:

նական արբանյակը՝ «Ազերասը»): Նախնական հաշվարկներով, ժեզերական արբանյակի դասրասումն ու ուղարկումը ժեզեր կդահանջի շուրջ \$80-100 մլն.:

Համագործակցության խորացման նոր ձևաչափեր այլ երկրների հետ

Անհրաժեշտ է նշել, սակայն, որ Թուրքիայից զատ, Ադրբեջանի ռազմարդյունաբերության ոլորտի զարգացման հարցում իրենց հետաքրքրությունն ու մասնակցությունն են հայտնել նաև այլ դեղություններ: Ադրբեջանի ռազմարդյունաբերության նախարարության դասասխանասունները նախորդ երկու տարիների ընթացքում իրականացված բանակցությունների արդյունքում լուրջ ձեռքբերումներ են ունեցել ոլորտում Հարավ-Աֆրիկյան Հանրադեղության հետ համագործակցության զարգացման ուղղությամբ: Մասնավորապես, երկկողմ ձեռք բերված դայանավորվածությունների համաձայն, 2009 թ. Ադրբեջանի ռազմարդյունաբերության նախարարությունը կսկսի «Մասադոր» և «Մարադոր» ժեղակի զրահադաս ժեղակի սերիական արտադրությունը: Արդեն քայլեր են ձեռնարկվում զրահադաս փոխադրիչ մեքենայի (ԶՓՄ-ԵՏՓ) և հետևակի մարտական մեքենայի (ՀՄՄ-ԵՄՓ) արդիականացման ուղղությամբ:

Ադրբեջանական կողմը լուրջ դայանավորվածություններ է ձեռքբերել նաև Պակիստանի հետ, որի արդյունքում Ադրբեջանը առաջիկա տարիներին կսկսի Պակիստանից ներմուծված ժեղակիների հիման

վրա արտադրել ավիացիոն ռումբեր, ինչդեղս նաև սանկերի ու հրետանու համար նախատեսված ռազմամթերք: Համատեղ ջանքերով լուրջ քայլեր են ձեռնարկվում նաև սեփական անողաչու ինքնաթիռների արտադրության ուղղությամբ. ըստ երկրի դասնական սկալների, 2009 թ. դրությամբ լուրջ նախադրյալներ կան նրանց արտադրության համար, իսկ 2016 թ. դրությամբ Ադրբեջանն արդեն կկարողանա արտադրել ռազմական ուղղաթիռներ: 2008 թ. նոյեմբերին Ադրբեջանի ռազմարդյունաբերության նախարար Յավեր Չամալովի՝ Պակիստանի իսլամական հանրադեղություն կասարած այցելության ընթացքում ձեռք բերված դայանավորվածության համաձայն, 2009 թ. հունվարի 23-28-ը աշխատանքային այցով Պակիստանում եր զննվում Ադրբեջանի ռազմարդյունաբերության փոխնախարար Թոֆիկ Ռաֆիկի գլխավորած դասվիրակությունը: Այցելության նդասակն եր երկու երկրների ռազմարդյունաբերական մարմինների միջև համագործակցության որոշակի ոլորտների հսակեցումը, այցելությունները Պակիստանի ռազմարդյունաբերության նախարարության ենթակայության սակ գործող ռազմական ձեռնարկություններ:

Ադրբեջանի ռազմարդյունաբերական ոլորտի ստեղծման ու զարգացման հարցում մասնակցության ադահովման գործում իր շահագրգռվածությունն է հայտնել նաև ռուսական կողմը, որի շուրջ բանակցություններն ու քննարկումները նախատեսվում էին անցկացնել առաջիկայում: 2006 թ. աշունը Ադրբեջանում ՌԴ դեսդան Վասիլի Իսրասովի խոսքերով, Ռուսաստանը ռազմարդյունաբերական ոլորտում ունի մեծ փորձ և դասրաս է աջակցել Ադրբեջանի ռազմարդյունաբերության նորաստեղծ ո-

լորտի զարգացմանը, զգալի ավանդ ունենալ մասնավորապես ռազմատեղակիական, ժեղակիների գծով մասնագիտացման հարցերում: Զմոռանանք, որ Ադրբեջանի ռազմարդյունաբերության նախարարության ներքո գործող ներկայիս ձեռնարկություններն ու ինստիտուտները ստեղծվել ու զարգացել են խորհրդային ժամանակաշրջանում, որոնց արդիականացման ու արտադրողական դոնեցիայի զարգացման հարցում ադրբեջանցիների համար անգնահատելի կլինի ռուսական կողմի մասնակցությունը: Ռազմարդյունաբերության ոլորտում ռուս-ադրբեջանական համագործակցության կարևորագույն ուղղություններից մեկն էլ, իհարկե, վերաբերում է որակյալ կադրերի վերադասրասմանը:

Ադրբեջանը շարունակում է խախտել ԵՄԶՈՒՊ-ը

Վերջին տարիներին միջազգային ռազմադադարական հարաբերություններում գոյացած լարվածությունը զգալի ազդեցություն ունեցավ այդ թվում և հարավկովկասյան տարածաշրջանային անվասնզության և կայունության վրա: 2001 թ. սեդոս. 11-ի ահաբեկչությունից հետո՝ նույն թվականի դեկտեմբերի 13-ին ԱՄՆ-ի այլևս նախկին նախագահ Չ. Բուշը հայտարարեց ԽՍՀՄ-ի և ԱՄՆ-ի միջև 1972 թ. մայիսի 26-ին ստորագրված «Հակահրթիռային դասդանության համակարգերի սահմանափակման մասին» դայանագրից ամերիկյան կողմի միակողմանի դուրս գալու մասին, ինչը միանշանակ խորհրդանշում էր Մդիսակ սան նոր ռազմավարության ձե-

վակերդման մասին: Վերջին մի ֆանի սարիներին Արևելյան Եվրոպայում (Չեխիա, Լեհաստան) ամերիկյան հակահրթիռային դաշնակազմի համակարգերի սեղակայման հարցում դաշնակազմի Վաշինգտոնի անգլիզում նախաձեռնությունների արդյունքում 2007 թ. ապրիլի 27-ին ՌԴ-ի՝ այդ ժամանակվա նախագահ Վ. Պուտինը հայտարարեց Եվրոպայում սովորական զինված ուժերի մասին դաշնակազմի՝ Ռուսաստանի կողմից հնարավոր դադարեցման մասին: Իսկ այդ թվականի հուլիսի 13-ին ՌԴ նախագահը ստորագրեց «Ռուսաստանի Դաշնության կողմից Եվրոպայում սովորական զինված ուժերի մասին դաշնակազմի և դրա հետ կապված միջազ-

գային դաշնակազմի դադարեցման մասին» հրամանագիրը:

Վերջին օրջանում ռուս-ամերիկյան ռազմաֆաղափական հարաբերություններում սարաձայնությունների խորացումը, արդյունքում՝ դաշնակազմի Մոսկվայի կողմից ԵՍԶՈՒՊի գործունեության միակողմանի դադարեցման մասին որոշումը, արտաքին լուրջ լիցիտացիայի հանդիսացան Ադրբեյջանի իշխանությունների կողմից այդ դաշնակազմի դադարեցման խախտմանն ուղղված ֆաղափականության խորացման համար:

Մյուս կողմից, վրաց-ռուսական օգոստոսյան դաշնակազմի Հարավային Կովկասում ամերիկյան դիրքերի որոշակի թուլացման, օրեցօր վաթարացող թուրք-ամերիկյան հարաբերությունների ու ռուսական ազդեցության ուժեղացման ար-

դյունքում դաշնակազմի Մոսկվայում հնարավորություններ ստացավ վերահրակելու սարաձայնության մեկ այլ՝ դարաբաղյան հիմնախնդրի կարգավորման գործընթացը: Կարելի է ասել, որ սարաձայնությունում ռուսական ռազմաֆաղափական դիրքերի ընդլայնման, Ռուսաստան-Թուրքիա դաշինքի ձևավորման (սեղին է հիշատակել ս.թ. փետրվարի 13-ին Ռուսաստանի ու Թուրքիայի նախագահների կողմից ստորագրված հռչակագիրը) հետևանքով և Թուրքիայի անմիջական օտարազգույնության արդյունքում Ադրբեյջանի ղեկավարությունը արտաքին լուրջ հենարան է ստանում երկրի ռազմական դրսևացման, նորաստեղծ ռազմարդյունաբերության զարգացման առումով¹²:

Հիմնական հետևությունները

Ադրբեյջանի ռազմարդյունաբերության նախարարության ստեղծումը, առաջիկա սարիներին այս ուղղությամբ երկրի ղեկավարության կողմից նախատեսվող ծրագրերը առնվազն մտահոգիչ են ողջ սարաձայնության կայունության դաշնակազմի համար: Ռազմարդյունաբերության ոլորտի նախաձեռնումը նոր լիցիտացիայի Ադրբեյջանի ռազմականացման գործընթացին, ինչը լուրջ մարտահրավեր է Հարավ. Կովկասի ռազմաֆաղափական ներկայիս բավական փխրուն իրադրության համատեքստում, որը ձևավորվել է վրաց-ռուսական օգոստոսյան դաշնակազմից հետո: Երկրի իշխանությունների՝ սեփական ռազմարդյունաբերության խթանման առաջին բացասական դրսևորումներն արդեն արձանագրվել են վերջին օրջանում հայ-ադրբեյջանական սահմանի սարքեր հասվածներում ադրբեյջանական կողմից հրադարարի ռեժիմի խախտման դեմքերի ակտիվացման շեղումով: Հարցեր, որոնք ենթադրում են այլ մարտահրավերների ու ռիսկերի առավել լայն օրջանակներով ընդգրկման միտումներ՝ չբացառելով սարաձայնության ռազմաֆաղափական աղակալումն ադրբեյջանի: Ադրբեյջանի ռազմարդյունաբերության ոլորտի նախաձեռնումը լրջորեն կխախտի Հայաստանի ու Ադրբեյջանի միջև առկա ռազմական հավասարակշռությունը, այդ հավասարակշռությունը երաշխավորող ԵՍԶՈՒՊ-ի փոխաները. սղառնալիքներ, որոնք դաշնակազմի հանրությունից համարժեք արձագանք ու զնահասական սալ՝ սարաձայնության հնարավոր աղակալումն ադրբեյջանից խուսափելու նղասակով:

¹² Իհարկե, այստեղից չի հետևում այն սղամաբանությունը, որ Հարավային Կովկասի կարևորագույն հիմնահարցերում Ռուսաստանի ու Ադրբեյջանի օտարերը համընկնելու են: Ավելին, ռուսական կողմը լավ է գիտակցում, որ ռուս-թուրքական սանդեմի համատեքստում դարաբաղյան հիմնախնդրի կարգավորման գործընթացում ադրբեյջանական կողմի դիրքերի ուժեղացումը ուղղակիորեն կնղաուսի սարաձայնության ռազմաֆաղափական զարգացումներում Թուրքիայի ներգրավվածության մեծացմանն ու ռուսական դիրքերի ասիձանական դուրսնղմանը: Արդյունքում ռուսական կողմը կփորձի Հայաստանի հետ հարաբերությունների խորացմամբ որոշակիորեն դաշնակազմի, ռազմական հավասարակշռությունը (իսկ թե դա որքանով կսղացվի, դժվար է ասել):

Կովկասյան մեծ խաղ: Թուրքիայի վերադարձը

Արսակ Չարգարյան

Հարավկովկասյան երեք ղեկավարությունները (Հայաստան, Վրաստան, Ադրբեջան) Խորհրդային Միության փլուզումից հետո հռչակեցին իրենց անկախությունը: Եթե Հայաստանն ու Ադրբեջանը, ներհամայնակ լինելով Արցախյան հակամարտության մեջ, հավուր դասաճի ուժադրություն չէին դարձնում արսափին ֆաղափականության վրա, ադա Վրաստանը, որը «դե յուրե» չէր գտնվում դասաճի մեջ որևէ ղեկավարության հետ, հնարավորություն սասցավ ավելի ակտիվորեն գործելու արսափին դասաճում: Ավելին, արևմտյան առաջասար երկրները, ցանկանալով թուլացնել ռուսական ազդեցությունը սարաճաճանում, հենց Վրաստանին էին դիսարկում այն հավանական ղեկությունը, շնորհիվ որի հնարավոր կլինեք թափանցել սարաճաճան և արմասներ նետել: Սակայն միշտ չէ, որ ռուսական դիրքերի թուլացումը ինքնաթերսար ենթադրում է արևմտյան առաջասար երկրների ազդեցության ընդլայնում: Հարավկովկասյան ռազմաֆաղափական գործընթացներում, արևմտյան տերություններից բացի, ակտիվորեն ներգրավվեց նաև Թուրքիան: Շնորհիվ այնդիսի գործունեների, ինչդիսիք են ռազմական հզորությունը, աշխարհագրական դիրքը, սնեսասական ազդեցությունը, դասմական ու մակութային կադերը, Թուրքիան հավակնում է լուրջ ազդեցություն ունենալ Հարավկովկասյան սարաճաճանում: Ոչ դակաս կարևորություն ունի նաև այն հանգամանքը, որ այսօր Թուրքիայի սարաճաճում ադրում և աշխասում են ավելի քան 7 մլն. կովկասցիներ:

Խորհրդային Միության փլուզումից անմիջադետ հետո Անկարան ակտիվացրեց իր ֆաղափականությունը Կովկասում: Թուրքիան առաջիններից մեկն էր, որ ճանաչեց Հարավային Կովկասում երեք ղեկավարությունների անկախությունը և այս սարաճաճանը հայսարաբեց սրասեգիական նեանակության գոսի իր արսափին ֆաղափական ուղեգծում: Համաձայն Թուրքիայի ԱԳՆ դասաճական դիրքորոշման՝ կայունության հասասումը և ժողովրդավարությունը Հարավային Կովկասում հանդիսանում է գերակա ուղղություն Թուրքիայի արսափին ֆաղափականության մեջ: Ինչդետ հայսարարում է Թուրքիայի ֆաղափական վերնախավը, Հարավային Կովկասում անկախ, խաղաղ գոյասնող և միմյանց հետ համագործակցող ղեկավարությունների առկայությունը կարևոր է թուրքա-

կան ղեկության արսափին ֆաղափականության համար: Դրա հետ մեկտեղ Անկարան ջանք չի խնայում սարաճաճանում ՆԱՏՕ-ի ադերը ներկայացնող ու գործադրող միակ ղեկությունը դառնալու համար:

Սարաճաճանում կայունության դահդանման հարցում նման ահագրգրվածությունը բացասվում է առաջին հերթին այն հանգամանքով, որ Թուրքիան լրջորեն հավակնում է դառնալ սարանցիկ երկիր Արևմուտքի և Արևելքի միջև: Անկարան ջանում է դառնալ հիմնական սնեսասական միջնորդը Կենտրոնական Ասիայի հումֆային տուկաների և գարգացած Եվրոդայի միջև:

Վրաստանը հեսափրում է Թուրքիային առաջին հերթին որդետ սարանցիկ երկիր՝ միջսարաճաճանային սնեսասական ծրագրեր իրականացնելու համար: Այս ծրագրերը Անկարայի կողմից դիսարկվում են որդետ կարևոր գործուն միջազգային թասերաթեմում իր ազդեցության հզորացման տեսանկյունից: Այդ նկասառումներից դրված՝ Թուրքիան դասրաս է իր վրա վերցնել Վրաստանի սարաճաճում անցնող այդ ծրագրերի ֆինանսավորումը: Անկարայում նսսած թուրք դասաճանները լավ են գիսակցում, որ միայն Վրաստանի ֆաղափական կայունության դայմաններում է հնարավոր իրականացնել իրենց հեռուն գնացող սնեսասական ու ֆաղափական ծրագրերը կովկասյան սարաճաճանում: Ըստ էության հիմնականում այս դասաճառով է, որ Թուրքիան կողմնակից է վրաց-աթիսազական և վրաց-հարավասական հակամարտությունների խաղաղ կարգավորմանը՝ Վրաստանի սարաճաճային ամբողջության սկզբունքի արջանակներում: Բացի դրանից՝ Վրաստանը Թուրքիայի համար ձեռք է բերում սրասեգիական դասակցի կարևորություն, եթե հաշվի առնենք, որ նա հանդիսանում է բուֆերային սարաճաճ Թուրքիայի երկու դոսենցիալ հակառակորդների միջև, ինչդիսիք են Հայաստանն ու Ռուսաստանը:

2005 թ. ընդունված Վրաստանի Ազգային անվասնության հայեցակարգում Թուրքիան ներկայացված է որդետ սրասեգիական կարևոր դասակցից: Վրաց-թուրքական ռազմական հարաբերությունները նույնդետ ակտիվորեն

զարգանում են: Անկարան գործուն մասնակցություն ունի վրացական դրոֆեսիոնալ բանակի ձևավորման և նրա նյութատեխնիկական սղառագիմման գործընթացում: Դեռևս 1998 թ. Վրասանի դաշնայինության նախարարության և Թուրքիայի զինված ուժերի գլխավոր շտաբի միջև ստորագրվեց հուշագիր ռազմական համագործակցության մասին: Բացի այդ՝ Թուրքիան աջակցում և նույնպես է Վրասանի՝ ՆԱՏՕ-ին անդամակցելու հարցում: Թերևս սրա հիմնական դասձառն այն է, որ Թուրքիան ՆԱՏՕ-ի կազմում ունի մեծությամբ երկրորդ բանակը և լրջորեն հավակնում է սեղակայել իր ռազմական բազաները ՆԱՏՕ-ի ադազա անդամ Վրասանի սարածում:

2006 թ. փետրվարի 10-ին Անկարան և Թիֆլիսը հայտարարեցին անցագրային ռեժիմի վերացման մասին: Այս ֆայլով Թուրքիայի իշխանությունները նույնպես ունեն խորացնել Եվրոմիությունը երկու երկրների բնակչության միջև: Վրասանի սարածում մեծանում է նաև միջնակարգ և բարձրագույն կրթական հաստատությունների թիվը, որտեղ դասավանդում են թուրքերեն լեզուն: Այնպես է, որ Թուրքիայի մշակութային ազդեցության աճն ուղղված է առաջին հերթին Վրասանի սարածում Ռուսաստանի նույնպես ներկայության նվազեցմանը: Վրասանի հարավում թուրքերով բնակեցված գոտի ստեղծելու նույնպես, որով փաստորեն Թուրքիան Ադրբեյջանին միացնող վրացական այդ հողատարածը կդառնա ամբողջությամբ թուրքաբնակ, ԵԽ-ում թուրք դասգամավորները բարձրագրեցին թուրք-մեսիտեթիկների վերաբնակեցման հարցը: Անկարան ամեն ջանք գործադրում է՝ մեսիտեթի թուրքերին Չավախի հայաբնակ Երջաններում վերաբնակեցնելու համար: Այլ կերպ ասած՝ Թուրքիան ձգտում է հայաթափվող Չավախի բնակեցնել թուրքերով:

Վրացական իշխանությունները լավ են հասկանում, որ Թուրքիան ունի հեռուն գնացող և հավակնոս նույնպես սարածաԵրջանում և որ Վրասանը Անկարայում նսած դաշնայինների համար կամուրջ է այդ նույնպեսների իրականացման ճանադարին: Վրացական իշխանությունները հսակ գիտակցում են, որ այդ կամուրջի դերը կարող է սանձնել նաև Հայաստանը, եթե բացվի հայ-թուրքական սահմանը և հաստատվեն դիվանագիտական հարաբերություններ: Այս սարբերակն այնքան էլ չի մտադրում Վրասանին, քան ինչ որ հայ-թուրքական սահմանի բացումը հավանական է մոտ ադազայում, ադազա հայ-ադրբեյջանական հարաբերությունների լավացում կարծես թե մոտ ադազայում չի սղաավում: Մա նեանակում է, որ Վրասանը կարունակի մնալ Թուրքիան Ադրբեյջանի հետ կադող միակ ցամաֆային ճանադարի սարածաԵրջանում, անգամ եթե մոտ ադազայում բացվի հայ-թուրքական սահմանը: Միաժամանակ Վրասանը ձգտում է առավելագույն օգուտ ֆադել Թուրքիայի նախաձեռնությամբ իրականացվող սարածաԵրջանային՝ սրանուդրսային և էներգետիկ ծրագրերից: Մասնավորադես Վրասանը

փորձում է Բաֆու-Թիլիսի-Չեյխան նավթամուղի հաժվին լրացնել իր էներգետիկ դաշարները և նվազեցնել կախվածությունը ռուսական էներգետիկներից: Բացի դրանից՝ սարածաԵրջանային սնեստական ծրագրերը, որոնք մեկուսացնում են Հայաստանը, ոչ միայն ձեռնու են Թուրքիային՝ որդես Հայաստանի վադեմի թեմամի, այլև որոշ առումով ձեռնու են նաև Վրասանին. դրանք խորացնում են հայ-թուրքական հարաբերություններում առկա լարվածությունը ու ձգձգում հարաբերությունների կարգավորումը երկու երկրների միջև, ինչը, անուոտ, բարձրացնում է Վրասանի դերը՝ որդես սարածաԵրջանի միակ ադազով սարանցիկ երկիր:

Կարելի է եզրակացնել, որ հայ-թուրքական սահմանի փակ լինելը, ինչդես նաև հարաբերություններում առկա լարվածությունը նույնպես են Վրասանի ու Թուրքիայի մեծեցմանը: Ըստ էության ոչ Վրասանը և ոչ էլ Ադրբեյջանը չեն դաշարսվում Հայաստանին մասնակից դարձնել սարածաԵրջանային սնեստական ծրագրերին՝ անգամ հայ-թուրքական սահմանի բաց լինելու դաշարադայում: Առավել ևս, որ բոլոր նմանադի ծրագրերի մեջ գերիշող են էներգետիկ ոլորտի հետ առնչվողները, որոնցում դաշարադիր մասնակցություն ունի Ադրբեյջանը՝ որդես սարածաԵրջանի միակ նավթի և գազի դաշարներ ունեցող դեսություն: Դժվար թե դաշնական Բաֆուն, որ դեսական մակարդակով միլիոնավոր նավթային դոլարներ է վասնում միջազգային ասղարեզում հակահայ ֆարոզության հիստերիայի վրա, մի օր հայ-թուրքական բաց սահմանի և Թուրքիայի անմիջական «ձեռնան» ներքո, ասենք, հայտարարի, թե Հայաստանի հետ վերականգնում է առնսասնեստական հարաբերությունները: Դժվար թե այդ նույն Թուրքիան, որ 1993 թ. փակեց Հայաստանի հետ սահմանը՝ դաշնառաբանելով, թե վերջինս դաշարազմի մեջ է իր փոքր եղբոր՝ Ադրբեյջանի հետ, այսօր բացի սահմանը՝ իմանալով, որ այդ ֆայլով ինչ-որ չափով կվնասի ադրբեյջանական սնեստությանը:

Վերջին Երջանում, դայմանավորված հայ-թուրքական հարաբերությունների «կարգավորմամբ», հնչում են բազմաթիվ, Եաս հաձախ՝ իրարամերժ կարծիքներ: Իշխանություններն ամեն ջանք գործադրում են այդ հարաբերությունները դրական լույսի սակ ներկայացնելու համար: Առավել հաձախ կարելի է լսել այն սեսակերը, թե սահմանի բացման դեղում կբարելավվի Հայաստանի սնեստական վիձակը, կբարձրանա ժողովրդի կենսամակարդակը, կբացվեն նոր աշխաստեղեր: Կարձ ասած՝ սղաավում է թուրքական կադիտայի ակտիվ ներհուք հայկական Եուկա: Բայց իրոք այդդես է: Արդյոք մեր դեսության արսաֆին գերասեսության կամ նախազադի աշխասակազմի փորձադեսներն ու խորհրդականները կասարել են համադաշարսային ուսումնասիրություններ և հիմնավորված են համարում իրենց դրական մոտեցումը այս հարցում:

Արարատ Հակոբյան

ՀԱՅԿԱԿԱՆ «ՆԵՄԵՍԻՍԸ»

ԳՈՐԾՈՂՈՒԹՅԱՆ ՄԵՉ

1915 թ. հայոց Մեծ եղեռնի հարվածն այնքան խորն էր ու մաս-
 ցաբային, որ ընթացող Առաջին ա-
 խարհամարտի թայմաններում վե-
 րադրած ժողովուրդը հետեղեռնյան
 առաջին օրերին զսնվում էր հո-
 գեկան խոր ցնցման մեջ և աստիճա-
 նաբար էր ուժի գալիս կասարվածից:

1917-1918 թթ. աշխարհացունց
 իրադարձությունները Ռուսաստ-
 նում ու Անդրկովկասում, Հայաստ-
 նի անկախության հռչակումը, Առա-
 ջին աշխարհամարտի ավարտը հայ
 հասարակական-ֆաղափական
 օրջաններին հնարավորություն ընձե-
 ռեցին ավելի հանգիստ ու սքափ
 թայմաններում իմաստավորել հայ
 ժողովրդի հետեղեռնի ունեցածը և փոր-
 ձել դրան համարժեք դասասխան
 սալ: Այդ համատեղում առաջին
 հերթին ազգային արժանադաս-
 վության ու դասասխանասվության
 հարց էր բյուր հազարավոր անմեղ
 զոհերի համար երիթորք դահիճնե-
 րին դասժելը:

1918 թ. հոկտեմբերի 30-ին Մուդրո-
 սի հայտնի զինադադարով Թուրքիան
 ընդունեց իր դարձությունը և դուրս ե-
 կավ դասերազմից: Ջինադադարի սո-
 րագումից անմիջապես հետո 1918 թ.
 նոյեմբերի 1-ի գիշերը իթթիհասական
 կառավարության ու կուսակցության
 դարազուխները գերմանական սորդե-
 դային նավով (սուզանավ) փախան
 Գերմանիա (Բեռլին): Դրանց թվում
 էին երիթորքական կառավարության
 անդամներ՝ մեծ վեզիր (վարչադե-
 Թալեաթը, ռազմական և ծովային նա-
 խարարներ Էնվեր և Ջեմալ փառաները,
 իթթիհասական կուսակցության ԿԿ-ի
 անդամներ դոկտոր Նազըմը և Բեհադե-
 դին Շաֆիը, Տրադիզոնի նահանգա-
 դե (վալի) Ջեմալ Ազմին և ուրիշներ:
 Երիթորքներին փոխարինած անգլիա-
 մեծ իթթիյաֆական (համաձայնության)
 կառավարությունը (վարչադե՝ Դա-
 մադ Ֆերիդ փառ) 1918 թ. դեկտեմբե-
 րի կեսերին որոշում կայացրեց դաս-
 կան դասասխանասվության ենթարկել
 իթթիհասական կուսակցության ղեկա-
 վարներին: Նրանք մեղադրվում էին

Թուրքիան դասերազմի մեջ ներա-
 լու, երկրին մարդկային և սարած-
 ֆային մեծ կորուսներ դասձառե-
 լու, այդ թվում՝ հայերի սեղահա-
 նություն և զանգվածային ջարդեր
 կազմակերպելու մեջ¹: Դեռևս
 1918 թ. դեկտեմբերին մեծ վեզիր
 Դամադ Ֆերիդ փառան Բեռլինի
 թուրքական դեսոդանության միջո-
 ցով Գերմանիայից դահանջել էր ի-
 րենց հանձնել (Էֆսրադիցիայի են-
 քարկել) երիթորքերի դարազուխ-
 ներին: Սակայն Գերմանիայի կա-
 ռավարությունը մերժեց՝ դասձա-
 ռաբանելով, որ նրանք ոչ թե ֆրեա-
 կան, այլ ֆաղափական հետադընդ-
 վողներ են²:

Դառնակից (Անսանի) սերու-
 թյունների հովանավորությամբ Կ.
 Պոլսում ստեղծվեց ռազմական ա-
 յան (սրիբունալ), որը կոչված էր դա-
 սավարություն անցկացնելու դասե-
 րազմի հանցագործ ու ջարդերի
 կազմակերպիչ երիթորք դարա-
 զուխների նկատմամբ: 1919 թ.
 փետր. 15-ին սկսվեց դասը: Ձերբա-

Արմեն Գարն

կալվել էին Իթքիհասի 63 բարձրասիճան ղեկավարներ, բայց դասական դասասխանասվության են ենթարկվել ընդամենը 33 մարդ, որից 11-ը՝ հեռակա կարգով³:

Մեղադրյալների ցանկում էին նախկին մեծ վեզիր Սայիդ Հալիմ փառան, եռադեսության դարագլուխներ Թալեաթը, Էնվերը, Ջեմալը, Սենասի նախագահ Խալիլ բեյը, նախկին արտգործնախարար Խալիլ փառան, արդարադատության նախկին նախարար Իբրահիմ բեյը, Իթքիհասի նախկին գլխավոր ֆարսուդար Միդհաս Շյուբի բեյը, դոկտորներ Նազըմը և Բեհաեդդին Շաֆիը, Կ. Պոլսի զինվորական դարես Ջիադ բեյը, լուսավորության նախկին նախարար Ահմեդ Շյուբի բեյը, Իթքիհասի ԿԿ անդամներ Ռիզա բեյը, Քյուչուկ Թալեաթը և ուրիշներ⁴:

Ռազմական այսանը անառարկելի փաստերով հաստատեց, որ հայկական եղեռնը եղել է կանխամտածված, ծրագրված և հսկողությամբ իրագործված ոճիր, որն իրականացրել են կառավարությունն իր ձեռքն առած Իթքիհաս կուսակցության կենտրոնական կոմիտեն և նահանգներում գործող նրա կամակասարները⁵:

Տևական և ընդհատումներով դա-

Շահան Նաթալի

սալսումներից հետո ռազմական սրիբունալը 1919 թ. հուլիսի 6-ին կայացրեց վճիռ. «Թուրքիան համաեխարհային դասերազմի մեջ ներառելու և հայերին զանգվածային սեղահանության ենթարկելու ու կոտորելու համար հեռակա կարգով մահադատված ենթարկել գլխավոր հանցագործներին՝ նախկին մեծ վեզիր և ներք. գործ. նախարար Թալեաթին, ռազմական նախարար Էնվերին, Սիրիայում գործերի հրամանատար Ջեմալին, լուսավորության նախարար և կուսակցության գլխավոր ֆարսուդար Նազըմին»⁶: Այլ դասավճիռներով հեռակա կարգով մահվան դատադատվեցին նաև Իթքիհաս կուսակցության ԿԿ անդամ Բեհաեդդին Շաֆիը, Տրադիզոնի վալի (նահանգապետ) Ջեմալ Ազմի բեյը և ուրիշներ: Մի օտար հանցագործներ սարբեր ժամկետներով դատադատվեցին բանտարկության, իսկ ոմանի էլ արդարացվեցին՝ հանցանքների բացակայության դատաճանով:

Կ. Պոլսի ռազմական դատարանը դատավճիռ կայացրել էր, սակայն այն մեծամասամբ ի կատար չէր ածվել, քանի որ գլխավոր հանցագործները զսնվում էին փախուստի մեջ: 1919 թ. առնալով Երևանում գումարված ՀՅԴ 9-րդ ընդհանուր ժողովը թուրք դահիճներին դատադատելու խիստ զաղտնի և դատական որոշում է կայացնում⁷: Հասկա-

Սողոմոն Թեղիբյան

նալի դատաճանդերով որոշման մասին որևէ հիշատակություն չկա⁸: Որոշման մասին սեղեկանում են համագումարին մասնակից դատադատվողների հետագա հուշագրություններից: Դեռևս 1919 թ. փետրվարի 6-ից 13-ը Երևանում հրավիրված Արևմտահայերի 2-րդ համագումարը ընդունել էր որոշում. «Հայոց մեծ եղեռնի հեղինակ և դատասխանատու ճիվաղներին՝ զինվորական դատարանով դատաճի»⁹:

ՀՅԴ 9-րդ ընդհ. ժողովի կողմից հավանության արժանացած վրիժառուական այդ գործողությունը ստանում է Հասուկ գործ անունը: Գործը վստահվում է հասուկ կամ դատասխանատու մարմնին, իսկ գործողությունների ընդհանուր ծածկանունը կոչվեց «Նեմեսիս»՝ հունական դիցարանի վրեժխնդրության ասվածուհի Նեմեսիսի անունով:

Ընդհանուր ժողովի գաղտնի որոշման ընդունումից հետո սկսվեց հայոց եղեռնի կազմակերպիչների նկատմամբ ահաբեկչական գործողությունների մանրագնին նախադատությունը: Դրա ծրագրավորման ու կենսագործման անմիջական դատասխանասվությունը և

Արամ Չիրակյան

վերահսկողությունը դրվեց ՀՅԴ Ամերիկյան մարմնի ներկայացուցիչներ Արմեն Գարոյի (Գարեգին Փասսրմաճյան) և Շահան Նաթալիի (Հակոբ Տեր-Հակոբյան) վրա: Հասուկ մարմնի մեջ ներգրավվեցին ամենահանդուրդն և ամենաֆաջ հայորդիները, որոնց թվում՝ Սողոմոն Թեխլիրյանը, Արամ Չիրակյանը, Արամ Երկանյանը, Միսաք Թորլաֆյանը և ուրիշներ: «Նեմեսիս» գործողության կազմակերպչական ընդհասակյա կենտրոններ էին Բոստոնում՝ «Դրոշակ» և Կ. Պոլսում՝ «Ճակասամարս» թերթերի խմբագրասենյակները: Հրաչ Փափագյանի գլխավորած խումբը ղեկավարեց և սեղեկություններ հայթայթեց երիտթուրք հանցավոր դատաբանների գնվելու վայրի մասին:

Կազմվեց ցեղասպանությունը կազմակերպած և իրագործած գլխավոր թուրք ռազմագործների ցանկը, այսպես կոչված՝ «սև ցուցակը»: Նշվել է ցեղասպանության հանցագործների 650 անուն, սակայն ցուցակում առանձնացվել էին 41 գլխավոր հանցագործների անունները, որոնց նկատմամբ ղեկավարվեցին հետաքննություններ, որոնց նկատմամբ ղեկավարվեցին հետաքննություններ, որոնց նկատմամբ ղեկավարվեցին հետաքննություններ¹⁰: Այդ ցուցակի առաջին համարի սակ Թալեաթի անունն էր: Յուրաքանչյուր անունից հետո նշվում էր:

Արամ Երկանյան

ընդգրկված էին եռադասության մյուս անդամները, նախարարներ, Իթքիհաս կուսակցության ղեկավարներ, նահանգապետներ, ոստիկանապետներ և այլ ղեկավարներ: Ստեղծվում է հիմնադրամ, ուսումնասիրվում են գլխավոր ռազմագործների լուսանկարները, ձեռնարկներ և փաստաթղթեր, կատարվում է մեծածավալ նախադատարարական այլ աշխատանք: «Նեմեսիս» գործողության ընթացքում հայ վրիժառուների համար թիրախ դեռ էր դառնալիս նաև մուսավաթական Ադրբեջանի այն ղեկավարները, որոնք կազմակերպել և իրականացրել էին Բաֆլի, Երզրամուղի, Շուշի, Նուխի, Շամախիի հայության ջարդերը:

«Նեմեսիս» գործողության առաջին զորք, փաստորեն, դարձավ մուսավաթական Ադրբեջանի հանրապետության ռազմական նախարար Գասիմբեկովը: 1919 թ. հոկտեմբերին նա գնդակահարվեց Թիֆլիսի Երևանյան հրադարակում 19-ամյա կարիցի Արամ Երկանյանի կողմից: Հանդուրդն հայ վրիժառուն Թիֆլիսի Գոլովինսկի (այժմ՝ Ռուսավելի) դոկտորայում 1920 թ. հունիսի 19-ին ահաբեկման ենթարկեց 1918 թ. սեպտեմբերի՝ Բաֆլի և 1920 թ. մարտի՝ Շուշիի հայերի ջարդերի գլխավոր կազմակերպիչ, Ադրբեջանի նախկին վարչապետ Ֆաթալի Խան-Խոյսկուն¹¹:

Միսաք Թորլաֆյան

Դեռևս 1920 թ. առաջին ծրագրվել էր նաև Բաֆլում Էնվեր և Խալիլ փաշաների դատապարտումը, ովքեր հայադրբեջանական սահմանի վրա կենտրոնացրել էին մուսուլմանական «կանչ» գիտություն Հայաստանի վրա հարձակվելու նպատակով: Մակայն հանգամանքների փոփոխմամբ դրանց ահաբեկումը չիրագործվեց:

Ա. Գարոյի և Շ. Նաթալու մտածած ծրագրով 1920 թ. դեկտեմբերին Ամերիկայից Բեռլին է անցնում հայ վրիժառու Սողոմոն Թեխլիրյանը: Վերջինս անմիջապես կառուցեց մեջ է մտնում Բեռլինի իր ընդհասակյա գործընկերների հետ, որոնք զբաղված էին իթքիհասական ղեկավարներին հետախուզելու աշխատանքով: Ամիսների սֆնազան աշխատանքը սալիս է իր ղեկավարները: Ձեռնարկ է կեղծվել Ալի Սալիի բեյ անունով ադրբեջանական փաշայի ինֆունությունը: Թեխլիրյանին հաջողվում է բնակարան վարձել Թալեաթի իջևանած բնակարանի հարևանությամբ և մի քանի օր արտոնակ մոսկովից հեռանալ դահլիճի ցածրումներին:

Եվ վերջապես 1921 թ. մարտի 15-ին եկավ արդար հասուցման դարձը: Այդ առավոտյան Բեռլինի

Հարդենբերգ փողոցի վրա ժողովրդական վրիժառու Ս. Թեհլիրյանը ասրճանակի կրակոցով գետին ատալեց հայոց ցեղասպանության գլխավոր լուսաստիսանասու Թալեաթ փառային: Շ. Նաթալու սված հանձնարարության համաձայն թիվ մեկ ազգասպանի հետ հաշիվները մաքրելուց հետո Ս. Թեհլիրյանը դեմ է մնար սեղում և հանձնվել նուսիկաններին, որդեսզի սղասվող դասը վերածվել քաղաքական դասավարության¹²: Այդպես էլ եղավ: Տեղի ունեցավ աղմկահարույց դասավարություն: Ս. Թեհլիրյանի հրադարակային դասավարության մեջ ներգրավվեցին Բեռլինի հայսնի փաստաբաններ Ադոլֆ ֆոն Գորդոնը, Վերթաուերը, մեծ հայասեր, դրոֆեսոր Հովհաննես Լեփսիուսը: Վերջինս դասավարության ընթացքում անհերքելի փաստերով բացահայտեց երիթուրք դարագլուխների կասարած հանցագործությունները: Հ. Լեփսիուսի փայլուն ելույթից հետո ստեղծվել էր այնպիսի մի իրավիճակ, որ դասվողը կարծես ոչ թե Սոդոմոն էր, այլ Թալեաթը¹³:

Հիմք ընդունելով Քրեական օրենսգրքի 51-րդ հոդվածը՝ դասարանը զսավ, որ գործողության կասարման դահին Ս. Թեհլիրյանը զսնվել է հոգեկան անմեղսագիտության վիճակում: Ուսի դասարանը ամբասանյալ Ս. Թեհլիրյանին ճանաչեց անմեղսունակ և դասարանից ազատարձակեց¹⁴: Ուսագրավ է, որ եվրոպական մամուլը դրականադես է արսահայտվել հայ վրիժառուի գործողությանը:

Հայ ժողովրդի դահիճներին դասժելու հաջորդ գործողությունը տեղի ունեցավ Կ. Պոլսում: 1921 թ. կեսերին Կ. Պոլիս է ժամանում Բեյբուդ

խան Ջիվանչիրը, որը 1918 թ. սեդսեմբերին Բաբվի 20 հազար հայերի կոսրածի գլխավոր կազմակերդիչներից էր: Նա օսմանյան դեսության մայրաքաղաք էր ժամանել իբրև Խորհրդային Ադրբեջանի կառավարության առևրական ներկայացուցիչ: Այդ մասին տեղեկանում են Կ. Պոլսում գործող հասուկ մարմնի անդամները: 1921 թ. հուլիսի 19-ին հայ վրիժառու սրադիզոնցի Միսաթ Թորաքյանը Կ. Պոլսի զբոսայգիներից մեկում ասրճանակի չորս կրակոցով (վերջինը՝ սուզիչ) սղանում է ջարդարար Բ. Ջիվանչիրին: Թորաքյանը ձերքակալվում է Կ. Պոլսում տեղակայված Անսանի նուսիկան-զինվորականության կողմից: Սակայն նույն թվականի նոյեմբերին անզիական զինվորական դասարանը Ս. Թորաքյանին ազատ է արձակում¹⁵:

1921 թ. ամռանը հասուկ մարմնի հրահանգով Կ. Պոլսից Հոնոմ է մեկնում հասուկ գործի փայլուն դերակասարներից մեկը՝ Արեավիր Շիրակյանը: Նա Իսալիայի մայրաքաղաք էր ուղևորվում երիթուրքական կառավարության նախկին մեծ վեզիր (վարչադես) Սայիդ Հալիմ փառային դասուհասելու առաջադրանքով: Նախադասարանական որոշ աշխատանքներից հետո 1921 թ. դեկտեմբերի 5-ին Շիրակյանը հաջողությամբ իրականացրեց սանձնած առաջադրանքը: Ժողովրդական վրիժառուն ձարդկորեն ցակեց ձիակառքի վրա և գնդակահարեց զբոսանքից տուն վերադարձող փառային: Հիշատակության է արժանի այն, որ թե Բեռլինում, թե Հոնոմում իրականացված «Նեմեսիս»-ի գործողություններին մասնակցություն է ունեցել հայ մեծանուն քանդակագործ, Երևանի գեղարվեստի ինստիտուտի ռեկտոր Արա Սարգսյանը:

Սայիդ Հալիմ փառայի ահաբեկումից հետո Արե. Շիրակյանը Հոնոմից մեկնում է Բեռլին և հայ մեկ այլ նվիրյալ վրիժառու Արամ Երկանյանի գործակցու-

թյամբ 1922 թ. ադրիլի 17-ին Սուրբ Չասկի գիշերը, Տրադիզոնի նախկին կուսակալ Ջեմալ Ազմի բեյի սան քակում տեռուրի են ենթարկում Իթթիհաս կուսակցության ԿԿ անդամ, հայոց ցեղասպանության ծրագրի ակտիվ հեղինակներից Բեհաեդդին Շաֆրին և նույն ինքը Ջեմալ Ազմի բեյին: Վերջինիս էր դասկանում հայ կանանց և երեխաներին Սև ծովում խեղդելու գաղտնի հրահանգը¹⁶: Վկայություններ կան, որ այդ հրեզը նույնիսկ ծովեզերին զինվորներ էր կանգնեցրել՝ կրակելու այն երեխաների վրա, որոնք լողալով կարող էին ափ վերադառնալ: Ադրիլի 17-ի գործողությունը տեղում (Բեռլինում) համակարգել ու հրահանգավորել է հասուկ մարմնի ներկայացուցիչ Շ. Նաթալին: Ընդ որում Ա. Շիրակյանը և Ա. Երկանյանը այս ահաբեկչական գործողությունը կասարել են Ջեմալ Ազմի բեյի բնակարանում խնջույթի ավարից հետո փողոց դուրս գալու դահին, թուրք կանանց (այդ թվում Թալեաթի այրու) և թուրք այլ մարդկանց աչքի առաջ: Հարկ է նեել, որ ծրագրի իրականացնողները առաջնորդվել են միայն «սև ցուցակով», աշխատել են չդասձանել ավելորդ գոհեր: Որքան էլ մեծ էր եղեռնի դիմաց հասուցման զինը, այնուամենայնիվ, ժողովրդական վրիժառուները առաջնորդվել են ֆիդայության կանոններով՝ ձեռք չսալ կանանց և երեխաներին (ընսանիքի անդամներին) և ասվածուի Նեմեսիսի դասզամով՝ երբեք չդիմել ծայրահեղության: Հարկ է նեել, որ «Նեմեսիս» գործողության ընթացքում չի տուժել ոչ մի դասահական մարդ:

1922 թ. հուլիսին Թիֆլիս էր ժամանել իթթիհասական տոադեսության անդամ Ջեմալ փառան՝ գործակցելու բուլեակների հետ: ՀՅԴ հասուկ մարմինը նրա ահաբեկման գործը վստահում է Սեփան Օադիկյանին:

Հուլիսի 25-ին Թիֆլիսի Չեկայի շենքի առջև նա իր երկու գործընկերների՝ Պետրոս Տեր-Պողոսյանի և Արսաբես Գևորգյանի հետ միասին հաջողությամբ իրականացնում է ահաբեկչական ակտը Ջեմալ փառացի նկատմամբ: Խորհրդային իշխանությունը խիստ արձագանքեց Ջեմալ փառացի սպանությանը: Ջեմալ փառացի ողբերգական մահվան առթիվ եղան ցավակցական հեռագրեր: Հետևեցին հարյուրավոր հայ երիտասարդների ձերբակալություններն ու ախտորոշումը: Գործի բացահայտման նպատակով ներգրավեցին Դրոյին: Ձերբակալվածների թվում էր նաև Աս. Ծաղիկյանը: Նրա հետքերը այդպես էլ կորչում են Չեկայի բանակցությունում: 1937 թ. ստալինյան բռնաճնշումների զոհ դարձան նաև Արսաբես Գևորգյանը և Պետրոս Տեր-Պողոսյանը:

Հայ վրիժառուները հետադրվել են նաև հայոց Մեծ եղեռնի թիվ երկրորդ հանցագործ, Թուրքիայի նախկին ռազմական նախարար Էնվերին: Վերջինս շարունակ զսնվել է սեղաշարժերի մեջ՝ Բեռլին, Մոսկվա, Բաֆո, Միջին Ա-

սիա: 1922 թ. օգոստոսի 4-ին Էնվեր փառացի սպանվում է Սամարղանդի մոտերում Կարմիր բանակի հայ կամավորների (հրամանատար՝ Հակոբ Մելիքով) ձեռքով: Նա Միջին Ասիա էր փոխադրվել գլխավորելու համար բաւմաչների շարժումը:

Եվ վերջապես 1926 թ. օգոստոսին կախաղանի միջոցով մահապատժի ենթարկվեց իթթիհասական կուսակցության նախկին ղարազուխներից ղոկսո՝ Նազըմը, ով մեղադրվեց Թուրքիայում ֆրդական շարժմանը օժանդակելու և ղեկավար հեղաշարժման փորձ կատարելու մեջ: Միայն Էնվերի և ղոկսո՝ Նազըմի սպանություններին հասնելով մարմինը մասնակցություն չի ունեցել:

Այսպիսով, Թուրքիայի ղարազուխներից և Առաջին աշխարհամարտի ավարտից հետո ղարազուխի ու հայ ժողովրդի եղեռնագործությունների կազմակերպման և իրականացման մեղադրանքով 1919 թ. սկզբներից Կ. Պոլսում հրադարակային դատ անցկացվեց: Ռազմական դատարանը մի քանիսին հեռակա կարգով դատարարեց մահապատժի, իսկ շատերին էլ՝ արքեր ժակետներով բանտարկության: Այն, ինչ ավարտին չհասցրեց Կ. Պոլսի ռազմա-

կան դատարանը, իր շամարանական ավարտին հասցրին հայ ֆաջորդիները՝ կազմակերպելով, Ս. Վրացյանի բնորոշմամբ, հայկական Նյուսբերգ թուրք դահիճների համար: Հայոց Մեծ եղեռնի ոճրագործ ղարազուխների մահվան դատավճիռները ի կատար ածեցին հայ ժողովրդի վրիժառուները՝ Ս. Թեհլիրյանը, Ա. Երկանյանը, Ա. Շիրակյանը, Մ. Թուրաբյանը և ուրիշներ: Այս ձևով մեկ-երկու արում իրար հետևից նրանք կարողացան մասամբ վրեժխնդիր լինել Մեծ եղեռնի կազմակերպիչ և իրականացնող ղարազուխների նկատմամբ:

Արդեն հետագա սասնամայակներում փոփոխված միջազգային ֆադաֆական իրադրության ղայմաններում Հայոց ցեղասպանության (Հայ Դատ) հետ կապված, հայերի վրիժառուությունը ստացավ այլ ձևեր ու դրսևորումներ: Թեհլիրյանների և մյուսների արդար հասուցման գործը հետագայում շարունակեց նոր սերունդը: Պատմությունը սովորեցնում է, որ ոչ մի ոճրագործություն անղաշիթ չլուծվեց է թողնել:

- 1 “Геноцид армян: Ответственность Турции и обязательство мирового сообщества” (Документы и комментарий), составитель, ответственный редактор проф. Ю. Барсегов, т. 2, ч. 2, М., 2005, с. 261.
- 2 “Геноцид армян”, т. 2, ч. 2, М., 2005, с. 277.
- 3 “Геноцид армян”, с. 264.
- 4 “Геноцид армян”, т. 1, ч. 2, М., 2002, с. 203, “Геноцид армян”, т. 2, ч. 2, М., 2005, с. 266.
- 5 Տաւրյան Վ., Հայկական ցեղասպանությունը խորհրդային և ղարազուխական բնաւարկումներով, Մասաչուսեթս, 1955, էջ 147:
- 6 “Геноцид армян”, т. 2, ч. 2, М., 2005, с. 274–275.
- 7 Տասնամեթյան Հ., Հ. Յ. Դաւանակցությունը իր կազմությունն մինչև Ժ Ընդի. ժողով (1890–1924), Աթենք, 1988, էջ 162:
- 8 Տէն «Քաղվածներ Հ. Յ. Դ. 9-րդ ընդի. ժողովի որոշումներից», Ե., 1920, Հակոբյան Ա., Հ. Յ. Դ. 9-րդ ընդի. ժողովը, Ե., 1994:
- 9 «Համառոտ տեղեկագիր արևմտահայ երկրորդ համազումարի», Ե., 1919, էջ 14:
- 10 Հայկական հարց (հանրագիտարան), Ե., 1996, էջ 355:
- 11 «Երևան», 3 ադրիլի 2001 թ., էջ 16, «Հայ վրիժառուներ», մաս Ա (կազմեց Հ Մանջյանը), էջ 10:
- 12 Նաթալի Շ., Մրբազան իսելազարություն, Ե., 2007, էջ 3:
- 13 «Դրոսակ», 2001 թ. (սեդեմբեր), թիվ 4, էջ 153:
- 14 “Геноцид армян”, т. 1, М., с. 760–761:
- 15 Տասնամեթյան Հ., նով. աշխ., էջ 163:
- 16 “Геноцид армян”, т. 1, М., 2002, с. 710:

ՌՌԻՍԱՍՏԱՆ Կովկասեան տագնապը Թիֆլիս, 15 մայիս

Ծանր հարուածները, որոնք ամեն օր տեղում են հայութեան գլխին կովկասեան զանազան քաղաքներում, այլևս կասկածի տեղիք չեն տալիս, որ ռուս միապետութիւնը նորէն մի արտակարգ խաղ է սկսել մեր դժբախտ երկրում:

Երկու ամիս առաջ մի քանի ռուս լրագիրներ հրատարակեցին կովկասեան փոխարքայի ներկայացուցիչ Բարոն Նօլդի կարծիքը Կովկասի և մասնատրապէս հայերի ու Դաշնակցութեան մասին. այն, որ հակառակ մինչև իսկ Պետական Դումայի հոկտեմբերեան-աշակողմեան բանաձևին՝ Կովկասում թէֆօրմներ մտցնելու ժամանակը չէ հասել բնաւ. այն, որ այդ երկիրը դեռ հանգիստ չէ վերջնականապէս. այն, որ այդ երկրում գործում է Դաշնակցութեան պէս մի միջազգային կուսակցութիւն, որի գլուխը բարձրանում է ամենուրէք - Թիւրքիա, Պարսկաստան - ուր կառավարութիւնները թույլա-

նում են, և սկսում է կործանել տիրող կարգերը. վերջապէս այն, որ մինչև չը վերանայ Դաշնակցութիւնը՝ Կովկասում անհնար է որևէ գործ սկսել թէֆօրմների և վերաշինութեան:

Եւ ահա այսօր կարծես կամենում են իրականացնել այդ սպառնալիքը: Համատարած ձերբակալութիւններ կովկասեան երկրի բոլոր անկիւններում և բոլոր խաւերի մէջ - ուսուցիչներ, հրապարակագիրներ, բժիշկներ, իրաւաբաններ, քահանաներ, գիւղացիներ, բանուորներ և մինչև իսկ վաճառականներ ու կապիտալիստներ: Հայ գրականութիւնը, մամուլը, դպրոցները, տնտեսական-արդիւնաբերական կեանքը - բոլորը քայքայուած են: Բացի սրանից դաւեր են կազմակերպում նաև հայ եկեղեցական իրաւասութեան դէմ, ստոր փորձանքներ են պատրաստում ժողովրդական դպրոցների գլխին: Լուրեր են պտտում նաև, որ կովկասեան վարչական համակարգը մի խոշոր փոփոխութիւն պիտի կրի, որ փոխարքայութիւնը պիտի վերանայ, որ Կովկասը

պիտի բաժանուի երկու մասի՝ հիւսիսային (մեծամասնութիւնը ռուսներ) և հարաւային (հայեր, վրացիներ, թուրքեր) - առաջինը հնազանդ, տիրաւեր, երկրորդը՝ ըմբոստ և յեղափոխական: Մէկը իբր հարազատ որդի, պիտի կառավարուի պետական օրէնքներով, միւսը իբր խորթ զաւակ, պիտի ապրի «գինուորական նահանգապետութեան» կազմով: Եւ այս բոլորը նրա համար, որպէսզի ռուսական բիրտ ոստիկանութիւնը միակ տէրը դառնայ քաղաքական դրութեան:

Այս ծանր օրերին, հակաշարժումի (reaction) այս կործանարար ընթացքի հանդէպ՝ հայ մարտնչող և խորհող երիտասարդութիւնից պահանջում է ծայր ուշադիր վերաբերմունք դէպի մեր երկրի կեանքի ու մահուան այդ մեծ խնդիրը, ազատ և ուրոյն ապրումի այդ ողբերգական պրօբլեմը... Արդ. ի՞նչ է վերջապէս կամենում մեզնից ռուս կառավարութիւնը, և կովկասեան երկրի պայմանները այնպէ՞ս են արդէօք, որ նա կարողանայ յաջողութիւն ունենալ:

Միապետութեան նպատակը պարզ է. նա դաւ է նիւթում կովկասեան երկրի ազատ զարգացման դէմ: Պիտի կարողանա՞յ արդէօք գործադրել իր ծրագիրը: Ահա խնդիրը:

Կռուել Կովկասի դէմ՝ նշանակում է կռուել յեղափոխութեան դէմ, կռուել ռամկավարական և պարլամենտական սկզբունքների դէմ, աւելին՝ նշանակում է կռուել սահմանադրութեան դէմ: Դա մի անմիտ ու խելառ պայքար է՝ ուղղուած դէպի մի երկիր, որ պատմութեան ընթացքում ցոյց է տուել **դիմադրութեան** ահագին կարողութիւն: Ի՞նչ են ցոյց տալիս մինչև այժմ եղած դառն փորձերը... Պասկեիչից սկսած մինչև վատահամբաւ Գօլիցին անդադար աշխատեցին այդ ճանապարհով. ի՞նչ շահեցին: Կովկասեան ազգե-

րի միահամուռ ատելությունը: Ի՞նչ արդիւնատրեցին. տեղական ուժերի դիմադրական կարողությունը:

Եւ մի՞թէ այսօր պայմաններն ատելի ձեռնտու են միապետութեան համար: Ամենևին: Ռուսաստանը եապոնական կռուից առաջ ատելի լաւը չէր, քան յետոյ, նա ատելի լաւը չէր նաև 1904-06 եղբայրասպան թուականներին. նա ատելի լաւը չէ և այժմ. միշտ միևնոյնն է: Ներքնապէս փտած և այլասերուած:

Բուն երկրում դժգոհությունը ահագին է: Գիւղացիությունը, բանտրությունը, մանր բուրժուազիան, ուսանողությունը, մտաւորականությունը, մինչև իսկ մեծ բուրժուազիան,- բոլորը բողբոջ և ըմբոստ:

Կովկասի պայմաններն էլ միսիթարական չեն ռուսական միապետութեան համար: Վրացիները, հակառակ մի քանի գաղափարավաճառ «հրապարակախօսների», դէմ են բռնապետական անորակելի սիստեմին: Պետական Դումայում նստած Վրաստանի պատգամաւորները ամենից ուժգին թափով են քննադատում քայքայված ռուս ղեկին:

Գալով թուրքերին՝ վերջին հնգամեակը նրանց համար քաղաքական դաստիարակութեան տարիներ էին: Սկզբում կոյր գործիք կառավարութեան ձեռքին՝ նրանք հետագայում սկսեցին հասկանալ իրենց հիմնական սխալը: Կովկասի զանազան վայրերում և Ռուսաստանի հեռաւոր սահմաններում տարուող յեղափոխական շարժումը՝ մի կողմից, իրենց քայքայուած տնտեսական կեանքը իբր հետևանք հայ-թրքական անմիտ ընդհարումների՝ միւս կողմից, եկան համոզելու մեր մահմեդական հարևաններին, որ կովկասեան ազգերի համերաշխութեան մէջ է գտնուում միայն նաև թուրքերի անհատական-ազգային ապահովությունը: Նրանց պատգամաւորների համար ռուսական առաջին երկու Դումաները իսկական

դպրոցներ հանդիսացան: Այսպէս մեր հարևանները առաջ էին գնում քաղաքական հասունութեան ճանապարհով, երբ Պարսկաստանում և Թիւրքիայում, նրանց ցեղակից ու կրօնակից այդ երկիրներում, յաղթանակեց ժողովրդապետական-ռամկավարական սկզբունքը և երկու տեղումն էլ խորտակուեց միապետական իշխանությունը՝ յանուն ժողովուրդների հաւասարութեան և ազատութեան: Դեռ անցած աշնանը Պետական Դումայում թուրք պատգամաւոր Հայդարովը արտասանեց մի ճառ, որի մէջ ասում էր մօտաւորապէս հետևեալը. «սրանից մի քանի տարի առաջ Կովկասում կատարուած շարժումներին մենք մասնակից չէղանք. մենք նոյնիսկ գործիք հանդիսացանք ռուս կառավարութեան ձեռքին և նետուեցինք մեր հարևանների վրայ: Այսօր բարեբախտաբար անցել են այդ ժամանակները. մենք պիտի քաւենք մեր մեղքերը, և իմացեք, պարոններ, որ մենք այսուհետև բարեկամներն ենք բոլոր յեղափոխականների և միշտ պիտի քայլենք ապագայի յեղափոխութեան առանձին շարքերում»... Կովկասեան թուրք պատգամաւորի այս խօսքերը ինչ էլ որ չ'ապացուցանեն, ապացուցանում են այնուամենայնիւ այն զգալի փոփոխությունը, որ կատարուել է մահմեդական զանգուածի մէջ...

Վրացիներից և թուրքերից ցած չէ կանգնած Կովկասի հայ ժողովուրդը իր քաղաքական ըմբռնումով ու հասարակական ինքնագիտակցութեամբ: Տարիներ շարունակ ամենավատթար պայմանների մէջ հարկադրուած լինելով իր գոյությունը շարունակել՝ նա կարողացել է իր միջից արտադրել խելահաս ու կամքոտ հասարակական գործիչների մի թիւ, որ **զիտէ, հասկանում է** մեր ժողովրդի հոգեբանությունը և նրան շրջապատող պայմանները, որ օժտուած է անդիմադրելի **կամեցողութեամբ** և ընդունակ է հաւաքական արդարութեան համար **զոհաբերել** իր անհատականը: Յեղափոխականների այդ խաւը այնքան էլ սակաւաթիւ չէ, որպէսզի հնարաւոր լինի թէկուզ ամե-

նախիստ միջոցներով ոչնչացնել այն: Հայրենիքի ամենախուլ խորշերումն է երևացել, սննդուել այդ բացառիկ ուժը և որպէսզի նա ոչնչանայ, պէտք է որ ինքը հայ ժողովուրդը ոչնչանայ: Կովկասեան կառավարությունը այս բոլորը պէտք է լաւ հասկանայ: Սկսած Երևանի նուաճման թուականից մինչև այսօր, ատելի քան 80 տարի, նա յարատև շփման մէջ է այդ ժողովրդի հետ, նա յաւերժօրէն դաւադրություններ է սարքում այդ փոքրիկ քաղաքակիրթ համայնքի գոյութեան դէմ: Եւ մի՞թէ այսքան երկար տարիների ընթացքում, այնքան տխուր փորձերից յետոյ չկարողացա՞ւ համոզուել, որ հայ ժողովուրդը բնաւ չի կամենայ իր ամենահրամայական ցանկությունները թաղել անյայտութեան խաւարում: Չէ՞ որ պատմությունը չէ մեռնում և կարող է ուսուցանել յաւիտեան...

Պետական Դումա կոչուած ծաղրանկարը, մեծ հողատէրերի, աւատների այդ միջնադարեան հաւաքումը կամ պէտք է ժողովրդապետական դառնայ, կամ պէտք է ոչնչանայ: Քսաներորդ դարում երոպական պետութեան յաւակնություններն ունեցող մի երկիր չի կարող կառավարուել ֆեոդալական վարչաձևով: Ռուսաստանի մտաւոր, պատմական, աշխարհագրական, տնտեսական, արդիւնաբերական, հասարակական պայմանները չեն կարող այդքան գոեհիկ հակասութեան մէջ լինել նրա քաղաքական կազմի հետ: Այն ժամանակ, երբ արևելեան երկրները, մինչև իսկ պառաւ Չինաստանը կամենում են դուրս գալ թագաւորի «աստուածային իրաւունքի» հեքիաթական սահմաններից՝ Նեւայի ափերում անհնարին է դառնում միապետութեան բացարձակ իշխանությունը: Պատմությունը այդքան ցայտուն անախրօնիզմ (ժամանակավրէպ) չի կարող հանդուրժել:

Կարեն Խանլարյան Հայ բնակչության էթնոկրոնական վերակերպումները Թուրքիայի Հան- րապետությունում (1923-2005 թթ.) Անթիլիաս, 2009, 295 էջ

«ԽԱՉԻԿ ԳԱՊԻԿԵԱՆ ՀՐԱՏԱՐԱԿԶՍԿԱՆ ՀԻՄՆԱԳԻՐԱՄ» – ԹԻԻ 1
«KHATCHIG BABIKIAN LITERARY FUND» – N° 1

ԿԱՐԵՆ ՀՐԱՆՏԻ ԽԱՆԼԱՐԵԱՆ

ՀԱՅ ԲՆԱԿՉՈՒԹԵԱՆ
ԷԹՆՈԿՐՕՆԱԿԱՆ ՎԵՐԱԿԵՐՊՈՒՄՆԵՐԸ
ԹՈՒՐԹԻԱՅԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆՈՒՄ
(1923 – 2005 թթ.)

Դիսերտացիա՝ պատմական գիտությունների
թեկնածուի գիտական աստիճան հայցելու համար
ԳԻՏԱԿԱՆ ԴԵԿԱՎԱՐ ՊԱՏՄԱԿԱՆ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ
ԴՈԿՏՈՐ ԱՇՈՏ ՍԵԼՔՈՆԵԱՆ

ԱՆԹԻԼԻԱՍ
2009

Ման մի աշխատության լույս աշխարհ գալը հայ-թուրքական հարաբերությունների ձևավորման ներկա փուլում, երբ մեզանում մեծ է ընդհանուր շփոթը, և մեր արտաքին ֆաղափականության դասասխանասունները, գուցե ինչ-ինչ ձևումների ներքո, չեն կարողանում ամուր մնալ ոսֆերի վրա Հայ Դատի և մասնավորապես Հայոց ցեղասպանության հետադարձ հարցերում, կարելի է ասել, ուղղակի հրամայական դահանջ էր: Տղավորությունն այնպիսին է, որ հեղինակի երկար սարիների դրոշմներն ու փաստափաստական աշխատանքը հենց այս օրերի համար են արվել ու, բարեբախտաբար, ճիշտ ժամանակին դարձել գիրք, որն ուղղակի և անուղղակի կերպով դարձնակում է թե մեր դասմաբաններին, թե սնեսազեսներին, թե ազգագրագետներին, ինչու չէ, նաև ֆաղափական գործիչներին հեսաֆրոդ բազմաթիվ հարցերի դասասխանները:

Մի հեսաֆրի գուգադիությունը այս գիրքը Մեծի սանն Կիլիկիո կաթողիկոսության նախաձեռնությամբ հիմնադրված «Խաչիկ Պաղիկեան Հրատարակչական Հիմնադրամ»-ի առաջնեկն է, այսինքն՝ սկիզբը այն հսկայական անելիքի, որ իր համար նախանեկ է «Խաչիկ Պաղիկեան Հիմնադրամ»-ի Երզրածից ներս սեղծված հրատարակչական հիմնադրամը: Մեծի սանն Կիլիկիո կաթողիկոս Արամ Առաջինի բնութագրամբ՝ ցանկությունն այն է, որ «Հիմնադրամի հրատարակությունները կերտնանան ընդհանրապես հայ ֆաղափական մսֆի ու կեանքի եւ յակադես Հայ Դատին առնչուած նիթերու հրատարակութեան»: Ասեմք նաև, որ հրատարակչական հիմնադրամն արդեն մեակել է իր կանոնադրությունը և Արամ Ա կաթողիկոսի նախագահությամբ գործում է մի հանձնախումբ, որի անդամներն են Երվանդ Փամբուկյանը (ասեմադես, Բեյրութ, Լիբանան), Շահան Գանսահարյանը (Բեյրութ, Լիբանան), Կիրո Մանոյանը (Երևան, Հայաստան), Հայկ Օսականը (Նյու Յորք, ԱՄՆ) և Կարո Մոնջյանը (Լոս Անջելես, ԱՄՆ):

Մենագրության վերնագիրն իսկ հուշում է, որ հեղինակը ձեռնամուխ է եղել մեզանում դեռ անհրաժեշտ խորությամբ չուսումնասիրված մի խնդրի լուծմանը, որը, չնայած թուրքական աղբյուրների զանազան ադասեղեկասվություններին, այդ խնդիրը «չեղյալ» կամ «լուծված» համարելու ձգսումներին, այնուամենայնիվ խիստ արդիական է և գիտական հիմնավորումների կարոս: Ուսիև կցանկանայինք անել մեր կարծիքով Եա կարևոր մի նկասառում՝ Կարեն Խանլարյանը թուրքական դասոնական աղբյուրների դնդմանը, թե Թուրքիայում մեծ թվով հայեր չկան և հեսաբար՝ հայկական հարց, որդես այդպիսին, գոյություն չունի, հակադրում է ոչ միայն հայ և այլազգի հեղինակների ու հեսագոսողների կարծիքները, այլև հենց թուրք ֆաղափական, դեսական, գիտության և մեակույթի գործիչների վկայությունները, որոնք թույլ են սալիս հանգել այն եզրակացությանը, որ Արևմտյան և Հարավարևմտյան Հայաստանի, Կիլիկիայի և դասմական Հայաստանի սարածֆների երեմնի հայ բնակչության մի մասն այնուամենայնիվ, չնայած զանազան հետադարձումներին ու թուրքական իբխանությունների խսրական վերաբերմունքին, ցեղասպանությունից հրաժեկ վրկված՝ գոյակել է հայրենի հողի վրա ու այսօր էլ, չնայած ամենասարբեր էթնոկրոնական հար-

կադիր վերակերպումներին, դեռևս ղափել է ազգային ինֆնությունը, սովորությունները, ԵաՑ Տեղերում՝ նույնիսկ լեզուն ու երգերը:

Հեղինակի մի կարևոր դիտարկումն էլ այն է, որ Հայոց ղեսականության ղայմաններում, անկախ այն հանգամանից, թե Թուրքիայի ազգագրական ներկա ֆարՏեզի վրա որֆանով է վառ արՑահայՑված Տեղի հայությունը, նրա էթնիկական դիմագծի հեՑազա ղահղանությունը, չնայած կրոնական ու լեզվական վերակերպումներին, ղեՑֆ է դառնա Հայ դաՑի և առհասարակ ազգային լինելության գերխնդիրներից մեկը:

Ո՞վ է հայը և ո՞ւմ կարելի է հայ համարել: ՄեՆֆ, իբրև ֆանակով ոչ մեծ ազգ և ճակատագրի բերումով՝ աՑխարհասփյուռ, չեՆֆ կարող ճիՑ ղասասխանել այս հարցին, եթե որդեգրեՆֆ ազգերի՝ լայն Տարածում գՑած այն բնորոՑումը, թե նույն հողի ծնունդները կամ նույն բնորոճից սերվածները համարվում են միևնույն ազգի ներկայացուցիչներ: Հային բնորոՑել դՑվար է նաև լեզվական, կրոնական, անուն-ազգանվանական չափանիՑներով, ֆանի որ այդ դեղֆում մեՆֆ անՑեսած կլինեՆֆ հայության այն սվար հասվածը, որ գուրկ է մնացել հայերենին ՑիրաղեՑելու հնարավորությունից, որ չունի մկրության վկայագիր կամ ազգանվան մեջ հայահունչ վերջավորություն: ՀաՑվի առնելով այս իրողությունները՝ հեղինակն առաջարկում է կիրառել ազգային գիՑակցության Ցեսությունը: Ըստ այս Ցեսության,՝ գում է հեղինակը,՝ ով իՆֆն իրեն հայ է համարում, գիՑակցում է հայկական ծագումը կամ իրազեկ է իր հայկական արմատներին, նա արդեն հայ է, հայ է անվիճելիորեն՝ անկախ այն բոլոր հանգամանիներից, թե որՑեղ է բնակվում, ինչ լեզվով է հաղորդակցվում, ինչ անուն է կրում կամ կրոնական ինչ անհարիր դավանանֆի է ղարՑաղրվել: ՀեՆց այս համոզումով էլ նա առաջ է Ցանում իր ուսումնասիրությունը, բացում նյուրը ամենասարբեր կողմերից՝ ասվածը համոզիչ դարճնելով ղասմական փաստերով ու վավերագրերով, թուրֆական լրահոսներից ֆաղած Ցեղելություններով, ճանաղարհորդների հուՑագրություններով, կենդանի մարդկանց խոսովանություններով: Այո, նրանֆ կան, աղում են ու թեև յրաղաՑի հեՑ իրենց հարաբերություններում չեն ընդգծում իրենց հայկական ծագումը, ունեն ֆաղաֆական միանգամայն այլ կողմնորոՑում, ինչը ղանազան դրսևորումներ է ունենում Թուրքիայում այսօր ծավալվող ներֆաղաֆական գործընթացներում:

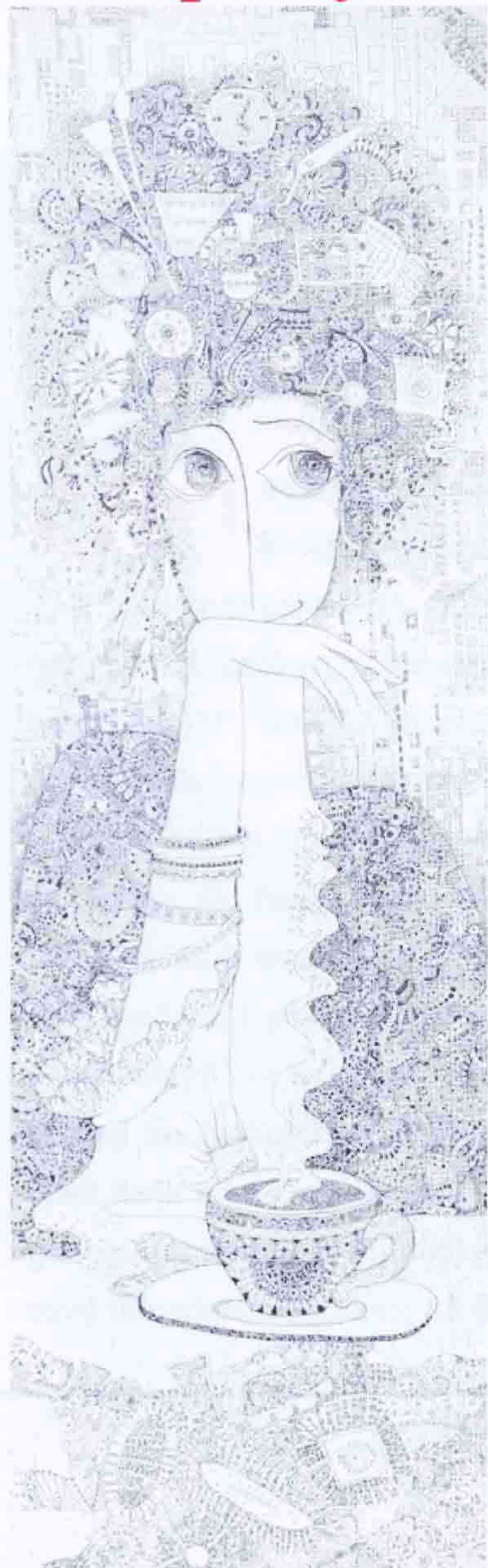
Կարեն Խանլարյանը հակված չէ ուռճացնելու «թաֆուն» հայության թիվը, նրան չեն ոզևորում նույնիսկ օՑար ուսումնասիրողների հայՑարարած ցանկալի, բայց ոչ այնֆան արՑանահավաՑ արՑահայՑությունները: Տվյալ դեղֆում նա գնում է որոՑակի Ցամանակահատվածում բնակչության աճի հաՑվարկման ճանաղարհով և սանում ցուցանիՑներ, որոնֆ այնուամենայնիվ Ցղավորիչ են: Այսղես՝ նրա հեՑագոՑության աՑխարհագրական յրազծում ամենահամեՑս հաՑվարկներով այսօր մոՑ մեկ միլիոն յոթ հարյուր հազար հայ է աղում, որոնց գոյությունը հանիրավի մոռացության կամ, որ ավելի ճիՑ կլինի ասել, չիմացության է Ցրված:

Այս Ցեսանկյունից թերևս արՑե մեկ անգամ ևս յեՑեել այն կարևորագույն առաֆելությունը, որ սանճնել է վերևում հիՑասակված հրաՑարակչական հիմնաղրամը՝ հայ ընթերցողի և աղազա գիՑնական-ուսումնասիրողի սեղանին այսղիսի մի գիրֆ դնելով, որն, ինչղես հեղինակն է վկայում, կարող է սկիզբ համարվել հեՑազա հեՑագոՑությունների համար: Եվ միանգամայն արղարացված է հիմնաղրամի դեկավարների որոՑումը՝ այս և հեՑազա հրաՑարակությունները թարզմանել մի յարֆ օՑար լեզուներով, որղեսզի դրանֆ հասանելի դառնան առավել լայն հասարակությանը:

Էղիկ Անղրեասյան

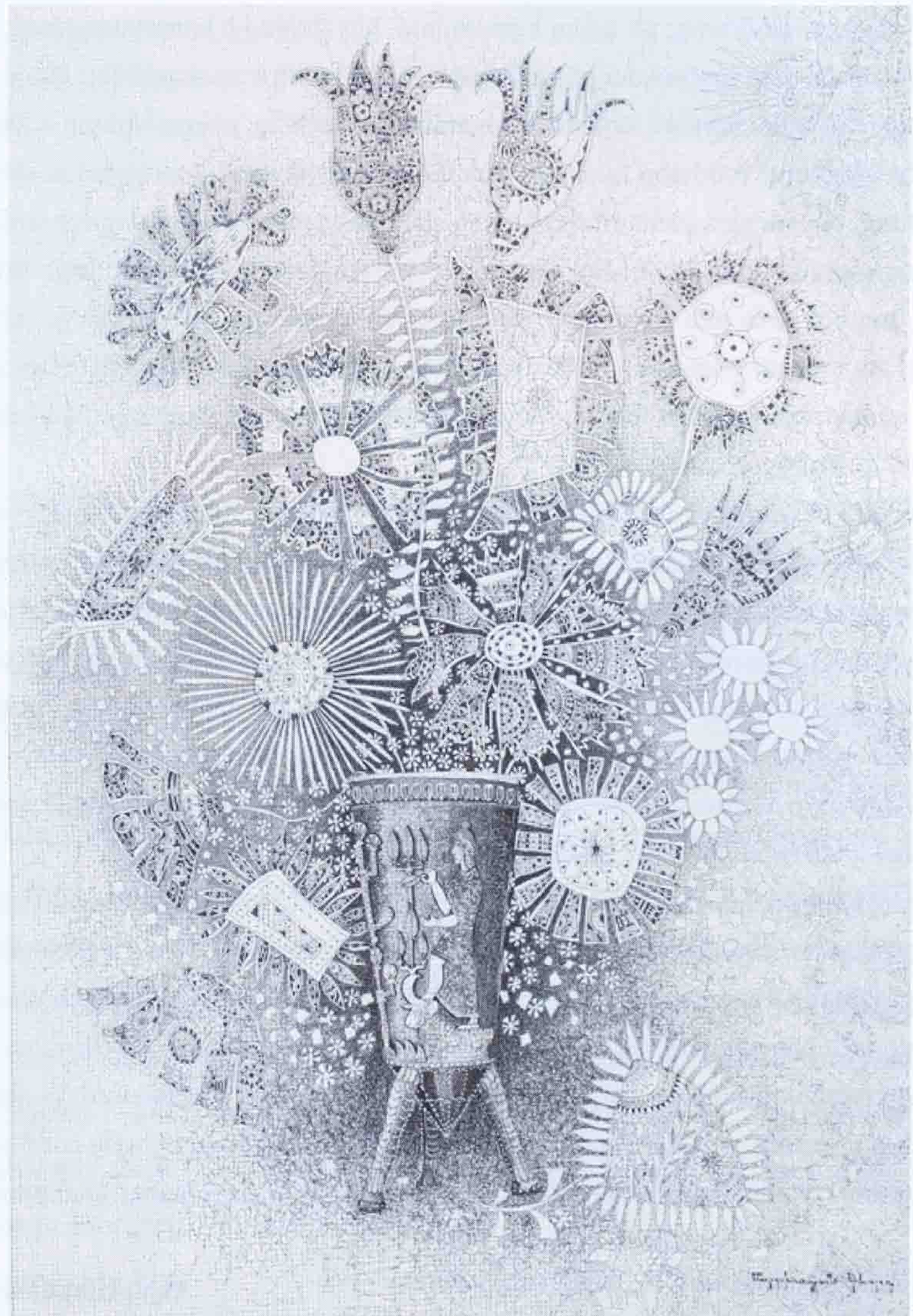
Գևորգ Մարտիրոսյան

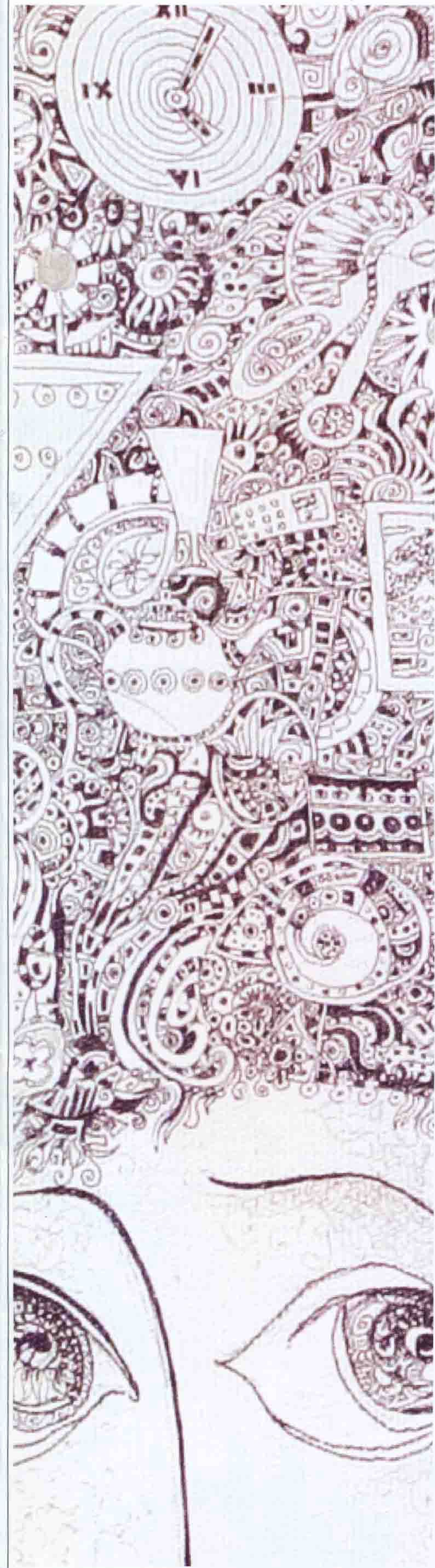

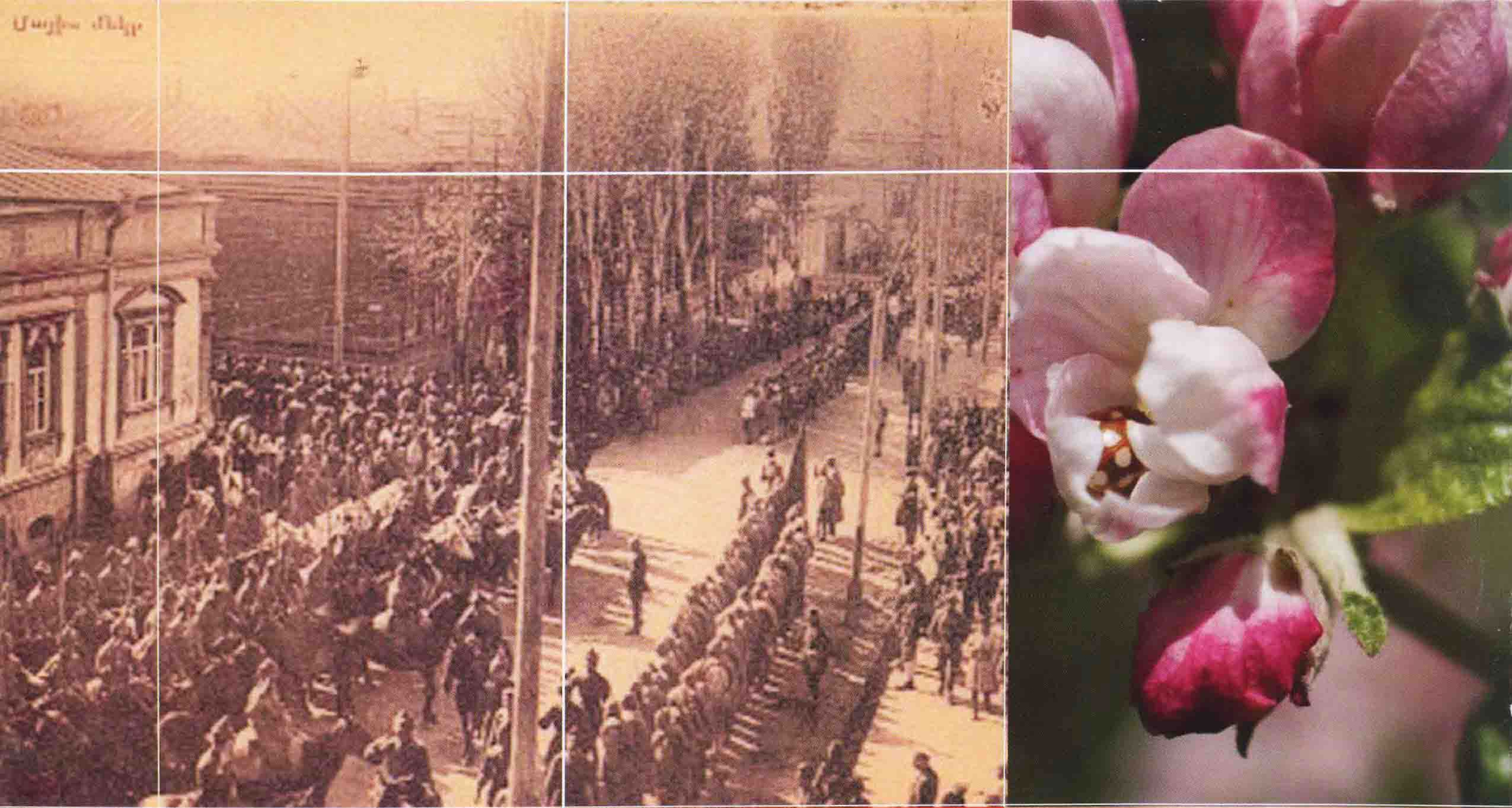
Գևորգ Մարտիրոսյանը ծնվել է 1975 թվականին, նկարչի ընտանիքում: Սովորել է Հակոբ Կոջոյանի անվան նկարչական դպրոցում, այնուհետև՝ Փանոս Թերլեմեզյանի անվան գեղարվեստի ուսումնարանում:

1995-1997 թվականներին ծառայել է Հայկական բանակում: 2008 -ին դարձել է նկարիչների միության անդամ: Մասնակցել է մի շարք ցուցահանդեսների:

Այժմ ցուցադրվում է «Ջերոն» ցուցասրահում:

ԳՐՈՇԱԿ

